

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 47 (16821)

2004 чылдың
МАРТ 18,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 15.00.
Садар өртээ 3 рубль.

Москва, Кремль, В.В. Путинге

Хүндүлүг Владимир Владимирович!

Тываның хей националдыг чонунуң өмүнээзинден соңгулдаларга бүзүрелдиг тиилелгечер-биле болгаш Россия Федерациязының Президентизинге соңгуттурганыңар-биле сеткилим ханызындан байыр чедиришкенин хүлээп ап көрүнер.

Экономиканы болгаш социал адырны улам ыңай хөгжүдеринче, бистиң чуртувустуң камгаланыр аргазын быжыглаарынче, кол сорулганы боттандыраарынче — россияжилерниң чаагай чоруун бедидеринче угланган Күрүне Баштыңының бедик хүлээлгелерин күүседиринге чедишкениннерни Силерге күзээрин чөпшээрер көрүнер. Бистиң республиканың соңгукчулары Силерниң кандидатураңарны эн хей кезии деткивишаан, төптүң чорудуп турары политиказы-биле чөпшээрерип турарын илереткеннер.

Силерге кадыкшылды, аас-кежикти болгаш чаагай кежиктерни күзедим.

Хүндүткел-биле,

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Ол ышкаш соңгулдаларга тиилелге-биле холбаштыр байыр чедирген телеграммаларны Удмурт Республиканың Президентизи А.Волковтун, Воронеж областың чагырга Баштыңы В. Кулаковтун, Калуга областың губернатору А.Артамоновтун, Мурманск областың губернатору Ю.Евдокимовтун, Чита областың губернатору Р.Гениатулиниң, Краснодар крайның губернатору А.Ткачевтун адресинче чоруткан.

Чагыдылга — 2004

МӨӨРЕЙЖЕ ЧАПАЛГА

Тыва Республиканың Федералдыг почта харылзаа эргелелиниң кожууннарда салбырларының аразынга «Шын» солунуң чагыдылгазынга хамаарыштыр чаңчыл болган мөөрейни чарлап тур бис. 2004 чылдың бирги чартында чагыдылга МӨӨРЕЙИНИҢ негелделери мындыг:

Кожууннар аайы-биле даңзы коштунган	Негелделери	Шанналдары
3000-дан 4000 чедир өреге	1500-тен өрү чагыдылгалыг турары албан	Ийи 1-ги шаңнал — 3000-3000 рубль;
2000-дан 3000 чедир өреге	1000-дан өрү чагыдылгалыг турары албан	Ийи 2-ги шаңнал — 1500-1500 рубль;
1000-дан 2000 чедир өреге	700-тен өрү чагыдылгалыг турары албан	Бир 3-кү шаңнал — 1000 рубль;
1000 чедир өреге	300-тен өрү чагыдылгалыг турары албан	Бир 4-кү шаңнал—500 рубль;
«Шын» солунга бердингени» дээш	Чыл санында доктаамал чагыдып ап турар өгбүлелерге	— 500 рубль.

Федералдыг почта харылзаа эргелелиниң бергени медээдиндадынга дүүштүр «Шынның» доктаамал болгаш эн идепкейлиг чагыдып алыкчыларының адын солун арнынга чырыдып шаңнап-мактаары көрдүнген.

Редколлегия.

2004 чылдың II-ги
кварталында

«Шын» солунуң чагыдылгазы
уламчылап турар.

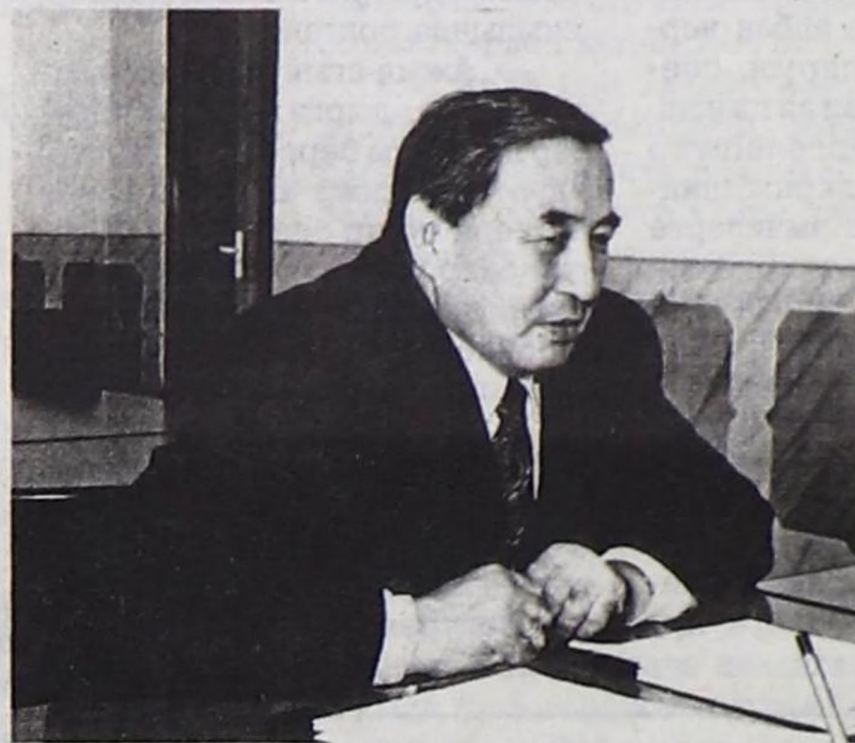
Кожууннарда чагыдар өртектери:
хууда чагыдыкчыларга:
3 айда — 139 рубль;
пенсионерлерге чии-гелделиг:
3 айда — 105 рубль;
организацияларга:

3 айда — 169 рубль.
Кызыл хоорайның чурт-такчыларынга:
3 айда — 124 рубль;
пенсионерлерге — 108 рубль;
организацияларга — 153 рубль.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле
айның кайы-даа хүнүнден эгелеп
солунну чагыдып ап болур.

Юбилейлерге уткуштур

Спортчу чаа байырлал болур

Тываның Россияга каттышканындан бээр 60 чыл, Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чыл оюнга уткуштур байырлалды эрттирер талазы-биле ажылдарны Тыва Республиканың Чазаа чорудуп турар. Оларның бирээзинге бо вторникте, март 16-да, ТР-ниң Чазак Бажыңына Ш.Д. Ооржактың Сибирь регионунда РОСТО ДОСААФ-тың Төп Чөвүлелиниң төлээзи Г.В. Марков-биле кылган ужуражылгазын база хамаарыштыгыр болур.

Г.В. Марков Россия деңнелинге эртер бо улуг байырлалдарның спортчу кезээнге база бир чаа, солун авиаөрүлдени организаптап эрттирерин Чазак Даргазынга

саналдаан. Ук көрүлдуге Новосибирск, Томск областарынга болгаш Барнаул хоорайга агаарга чараш көргүзүглери кылып турган дээди пилотажтың спортчуларындан тургустунган бөлүк киржир бооп турар. Бирги, ийги база үшкү чаданың 12 ужудукчузу 8 самолет-биле нарын трюктарны кылыр, а эң-не хөйү-ле 6018, эң-не эвээжи-ле 1257 шураашкынны самолеттан кылган арга-дуржулгалыг 12 парашютист агаарга чараш хевир-дүрзүлөр көргүзүп турар шураашкыннары кылырлар.

ТР-ниң Чазак Даргазы Г.В. Марковтун саналын анык-өскенниң спорттуң чаа хевирлеринге сонургалын оттурар болгаш оларның патриотчу кижизидилгезинге салдарлыг деп үнелээш, ол чараш көргүзүгнү республиканың чонунга белек кылдыр сөңнеп бээрин чүүлдүг деп үнелээш.

Ужурашкан талалар ол спортчу байырлалдың эртер черин, үезин болгаш ашкандырышкынын дугурушкан.

Салим МОНГУШ.

ТР-ниң Чазаандан

ТР-ниң Чазаа биле Межпром-банкның кады ажылдап кылган төлевилелдери боттанырының чадазынче кирип бар чыдар. ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы А.Брокерт Москвага сургакчылап чорааш келгеш, дыңнатканы болза: «Элегестин кокстуг хөмүр-дажын болбаазырадырының төлевилели кончуг перспективтиг болуп турар. Амгы үеде ТР-ниң Инновация, инвестиция политиказы болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар яамызы Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың болгаш Межпромбанкның төлээлеринин Мурнуу көрейниң «Поско» фирманың президентизи-биле ажылчы ужуражылганы организаастаарының талазы-биле белекел ажылдарын чорудуп турар. Делегей чергелиг конкурциум «Поско» кокстуг хөмүр-даштың улуг хереглекчизи болуп турар болгаш, Тываның казар байлаан фирманың

удуртукчулары сонургап турар.

Ш.Д. Ооржак биле дээрги Рымтагом Линиң ужуражылгазы март төнчүзүнде болур, а апрельде Мурнуу Көрейниң төлээлери Тывага келир, майда ол чугаалажышкыннарының түңнелин эң бедик деңнелге, Россия биле Мурнуу Көрейниң саммитинин үезинде чугаалажыр чадавас. Оон аңгыда Саян ажыр демир-орук тудуунуң дугайында айтырыг көдүрлүп турар. А.Брокерттин чугаазы-биле алырга, бистиң республикадан сенаторувус Людмила Нарусова, РФ-тиң Экономиктиг хөгжүлдү болгаш Орук аргыжылгазының яамыларының удуртукчулары ажык чугааны чоруткан. Оон түңнелинде Тываже кирер демир-орук тудуунуң айтырыын «Россия Федерациязының транспорт стратегиязы» деп программаже кииреринин айтыры шийтирлеттинген.

Тываның сенатору Людмила Нарусова «Россияның чаңгыс аай энергия системазы» РАН-ның оперативтиг директору-биле ужурашкан. Ол ужуражышкына «Тываэнерго» ААН-ге моон соңгаар реформа чорударының айтырыын, РАН-ның инвестиция программазын боттандыраары-биле Кызылдың ЧЭТ-ке чылыг бээринин галереязының тудуун доозарын, Саян-Шушенск ГЭС-ти тудуп турар үеде Тываның девискээринде суг адаанче кирген черлеринде компенсация акшазын тускайлап бээринин дугайында айтырыгларны чугаалашкан. Ол айтырыгларны ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак биле «Россияның чаңгыс аай энергия системазы» ААН-ниң баштаар черинин даргазы А.Чубайстың ужуражышкынынын үезинде чугаалажыр болган. Ужуражышкын бо чылдың ийги чартында болур.

Кызыл хоорайның чурттакчыларының кичээнге

«Шын» солунну үезинде чагыдып ап шыдаваан чурттакчыларга хоорайның 18 киоскилеринде номчукчуларга садары-биле 350 экземпляр солунну немец үндүрген.

Киоскилерден «Шын» солунуң номер бүрүзүн садып ап, номчуп болур силер!

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле Л.Н. Белекпенни шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Күүсекчи эрге-чагырга органнарынга ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының Күрүне чажыдының килдизинин начальниги Любовь Назычпаповна БЕЛЕКПЕННИ шаңнаар. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК. Кызыл хоорай. 2004 чылдың март 16. №67.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак республиканың Перинаталдыг төвүнүн коллективи-биле ужурашкан. Ол ужуражылгага чугааның кол-ла үндезини — 2003 чылда республиканың социал-экономика хөгжүлдээринин дугайында ТР-ниң Чазак Отчедунун сайгарылгазы болган. Отчет, ооң сөзүглели-биле оларның таныш болганындан чугаа чүгле ооң-биле кызыгаарлаттынмаан, ужуражылга үезинде оларга дорт хамааржыр тема — Тываның медициназының дугайында чугаа база болган.

Шериг-оол Дизижинович чыылганнарга, чүгү-даа мурнай, Россия Президентизинин эрткен сонгулдалары-биле байыр чедиргеш, республиканың сонгукчуларының аңаа киржилгезинин бедики болганын, төлөпиг кандидат В.В.Путин дээш сонгукчулар хөй бадылаашкынын бергенин онзалап чугаалааш, найысылалдык сонгукчуларының идепкейлиги киржилгезини база демдеглээн. Ол көргүзүлгелер ийитилелде политика чогумчалыг байдалды херчилеп турар дээрзин Чазак Баштыңы чугаалаан.

Шериг-оол Дизижинович республиканың 2003 чылда чедип алган чедишкиннеринге, тодаргайлаарга, боттун орулгаларының, регионал ниити продуктуун, чурттакчы чонун орулгаларының өзүлдээринин айтырыгына доктаап, бо билейлиг чылдың сорулгаларын чугаалааш, дараазында бодалдарга доктааган: шупту-ла чүве дендески эвес, яды чорук бар. Бай-

шыдалдыг кижилер кырындан улам-на байып, яды улус ядарап турар. Ынчалзажок республиканың чону тургустунуп турар бергелери ажып эртер. Кол-ла чүве — нацияның эң үнелиг чүүлү — чонун кадыкшылын, сагыш-сеткилинин бедиин, хей-адын болгаш культуразын кадагалап камнаары.

Берге үелер турзажок, эмнелге-профилактика албан черлеринин курлавырларын, специалистерни камгалап ап шыдапканы, ооң-биле чергелештир чача-чаа технологияларны шигээди алганы дээш эмчилерге Чазак Баштыңы четтиргенин илереткен. Эмнелге албан черлери немей туттунуп турар, халдавырлыг аарыглар эмнелгезинин чача-чаа ажылгалга кижир. Эмнелге хоорайжыгажының девискээринге чогуур дерилгелерлиг конференция залдарлыг, өске-даа чача чүүлдерлиг Эмчилер бажыңын ажыдары көрдүнүп турар.

Чазак Баштыңының ажыл-албаны

БЕДИК ДЕННЕЛГЕ ЭРТКЕН ЧУГАА

№ 2 божудулга бажыңының коллективинге четтиргенин илергейлеп турар өг-бүлелер хөй дээрзин Шериг-оол Дизижинович чугаалап тура, чаштарның болгаш аваларның хорап турарының көргүзүлгелеринге хамаарыштыр республикада ол талазы-биле сан-чугаайларны денештирип анализтевишаан, шыңгы шүгүмчүлелди кылган. Хөй чидириг Перинаталдыг төпке онаажып турар. Ооң кол-ла чылдагааны — божудулга бажыңының удуртулгазының кошкак ажылында болган.

— Ажыл-агы комплексинге, социал адырга хыналда чоруда даалганы берген турган мен. Удурткучу кижилер ажылынга күш четпейн турар болза, ол оон чоруй баар ужурулук. Шак мындыг таварылгада дөргүл-төрөл талазы-биле харылзаа, чер-чурт дугайында чугаа, айтырыг турбас.

Кадык камгалалы мооң мурнунда турганы дег, чогуур кичээнгейге турар дээрзин Ш.Д. Ооржак чугаалап тура, ол акша-хөрөңгилерден беришкенин кошкак болурун айыткан. Тываның девискээринде туберкулез, сифи-

лис нептерээн. Сарыг-Сепке болган таварылга — сааттыг херээжен кижилер үениң дургузунда ВИЧ-ге хан анализин чаңгыс-даа катап дужаап көрбөөн. Божан ол херээжен кижилер чүгле бодунун эвес, харын мырыңай чээни болур үш айлыг чаш кижини база эмзирип четтигипкен бооп турар. Халдавырлыг турала, улус-биле чеди удаа "харылзаа" туткан бооп турарын эмчилер тодараткан. Бо таварылганы чугаалап тура, Шериг-оол Дизижинович: "Байдал мындыг турда, медицинаның шынарының дугайында кандыг чугаа турарыл?" деп айтырыгны салган. Ынчалзажок Шериг-оол Дизижинович Ооржак ужуражылгага чугаазын дараазында сөстөр-биле түннээ:

— Эмчилер, силер эресидим, чүвени хандыр билер кижизиг улус-ла болгай силер. Кижилерниң кадыгы, амы-тыны дээш хүн бүрү демиселде силер. Күзенчиг эвес түннелдерлиг таварылгалар катаптавазын дээн бодал-биле күш-ажылчы чедишкенин күзедим.

Бистиң корр.

ТР-ниң Чазаанда

КАЯА-ДАА ХЫНАЛДА ХЕРЕК

2004 чылдың март 10-да болуп эрткен ТР-ниң Чазак хуралына саң-хөө ажыл-агый ажыл-чорудулгазынга болгаш республикада федералдыг бюджеттен тускай сорулгалыг акшаландырып турар бүдүрүлгелеринин, организацияларның база эргелел черлеринин саң-хөө ажыл-агый хамаарышкан элээн каш айтырыгларны чугаалашкан.

Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының бирги оралакчызы Л.Х.Кестикей Чазак кежигүннерин РФ-тиң Саң-хөө яамызының ТР-де Контроль-ревизия эргелелин күрүнениң "Ресаротехтөп", "Тываның балык ажыл-агыйы" унитарлыг бүдүрүлгелеринин болгаш федералдыг "Тываның суг ажыл-агыйы" күрүне эргелелин саң-хөө ажыл-агый ажыл-чорудулгазын хынаанының түннелдерини биле таныштырган. Ында айтып турары болза, 2001 чылдың август 1-ден 2002 чылдың ноябрь 1-ге чедир үеде ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызы тараа культураларының үрезинин садып эккеп алырынга деткимче кылдыр федералдыг бюджеттен КУБ "Ресаротехтөпке" 28 309,4 муң рубльди шилчирткен турган. Оон аңгыда ук бүдүрүлгелер республика бюджетинден 5 595 муң рубльди база алган. "Ресаротехтөп" 1 тоннада транспорт чарыгдалдары чокка рынок өртээ-биле 6 005-8 605 рубль турда, 3 812,4 рубль өртөктөгү 5 691,72 тонна тараа үрезинин садып алган. КХЭ-ниң хыналда актызы-биле 3 808,3 муң рубльди чогуур сорулгазынга ажылглавааны тодараттырган.

РФ-тиң Саң-хөө яамызының ТР-де Контроль-ревизия эргелелин түннелдери-биле алырга, 2002 чылда күрүнениң "Тываның балык ажыл-агыйы" унитарлыг бүдүрүлгезинге үндүрген федералдыг бюджеттен саң-хөөнү ажылгалына хамаарыштыр Көдээ ажыл-агый яамызынга 2004 чылдың июль 1-ге чедир республиканың балык ажыл-агыйлыг черлеринге янзы-бүрү хемчеглер чорударына ажылглаары-биле "Тываның балык ажыл-агыйы" КУБ-тан 500 муң рубльди тырттырынын хүлээндирген доктаал шийтирин ТР-ниң

Чазаа хүлээп алган. "2002-2005 чылдарда Россияга хөрүнүнүн үнүш-дүжүткүр кадың экижидеринин дугайында" федералдыг программаны боттандырып-биле 2002 чылда "Тываның суг ажыл-агый эргелели" федералдыг күрүне эргелелинге федералдыг бюджеттен үндүрген саң-хөөнүн 548,1 муң рубльди ажыл-лааны КХЭ-ниң хыналда актызын езугаар чогуур сорулгазынга ажыллаттынмаан деп санаттыган. Ынчангаш Россияның ТР-де Контроль-ревизия эргелелин ажылының түннели хуралга олурушкан ажыл-агый удурткучуларының талазында дүвүрээзининг байдалды тургускан.

ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының удуртулгазы саң-хөөнү көрдүнген сорулгазынга ажылглаваан дээн факт-биле чөпшээрешпейн турарындан "Ресаротехтөп" КУБ-тун саң-хөө ажыл-агый ажыл-чорудулгазын хынаанының дугайында хыналда актызынга ат салырындан ойталаан. Моон алгаш көөрге, федералдыг бюджеттен кээп турар акша-хөрөңги улуг озалдашкынын боттанып турар, ооң-биле чергелештир часкы хову ажылдарын чорударының чогуур хуусаазын өскөртпези-биле "Ресаротехтөп" КУБ үезин садар чарыгдалының чартыын боттарының хөрөңгизинден чорудуп турары билдинген. Ынчангаш Көдээ ажыл-агый яамызының удуртулгазының саналы-биле алырга, саң-хөөнү өскээр ажылглап турар дээринин орнунга, озалдап кээп турар акша-хөрөңги часкы сезон ажылдарын үезинде чорударына түр када хамаарылга чок акша-дыр дээр ужурулук деп чугаалап турар хире. Бир дугаар номчулгага көрдүнген айтырыг талазы-биле шийтирде "Ресар-

ротехтөп" КУБ-тун удуртулгазынга РФ-тиң Саң-хөө яамызының ТР-де КХЭ-ниң хыналда актызының талазы-биле тургустунуп келген чөрүлдээни хоойлу езугаар шийтирлеп алырын айыткан даалганы берген.

Ол ышкаш "Тываның балык ажыл-агыйы" КУБ-тун ажыл-чорудулгазын хынаанының дугайында үндүрген түннели база-ла Көдээ ажыл-агый яамызының удуртулгазын шыңгы уурла-нышкына чедирген. Бо таварылгада буруудаларының чылдагааны балык ажыл-агый объектилеринин даңзызында федералдыг өңчү болуп шыдавас деп кириген Көп-Хөл болгаш Чагытай хөлдөрдө тургустунган байдал бооп турар. Ынчалзажок "Тываның балык ажыл-агыйы" КУБ-та, ол суг хөөлбектерин даңзык кириерин Россияның балык ажыл-агый каттыжышкынының баштаар чери-биле чөпшээрээн деп бадыткалдыг документизи бар болгаш ол РФ-тиң Көдээ ажыл-агый яамызының черлерин үнүш-дүжүткүр кылдыр экижидер болгаш көдээ ажыл-агыйының суг хандырылганының талазы-биле Департаментиге бадылаттыган.

Хыналда түннелдери-биле үндүрген Чазак доктаалының шийтиринде "Тываның суг ажыл-агый эргелелин" баштаар черинин удурткучузуна КХЭ-ниң хыналда кылган актызы-биле чөрүлдээни хоойлу езугаар шийтирлээрин сүмөлээ. 548,1 муң рубльди сугтапчылар суг кажааларын чаартып тургузарынче болгаш магистраль каналдарын калбартырылдык чарыгдан. 2002 чылда кылдырган ажылдарының даңзы республиканың Чазаа-биле чөпшээржилгени эрткен болгаш ону Россияның черлерин үнүш-дүжүткүр кылдыр экижидер Департаментизи бадыткаан. КХЭ-ниң хыналда түннелдери-биле Тываның албан медицина камгаладылганының республика фондузунун удуртулгазы база-ла чөпшээрешпээнин илереткен.

Ревизия чорутканының түң-

нелдерин сайгарып турар үеде Чазак кежигүннеринин элээн хөй КРУ ажылдакчыларының адресинге боттарының талазындан негелде, хомудалдарын чугаалап турганнар. Кандыг-даа айтырыгларны ол-ла черлеринге шийтирлеп болгу дег турда, КРУ ажылдакчылары шымдай-ла Москвага барып отчеттаарынче далашкаш, олар далаш-биле кылдырган ажылдарының түннели ол болгаш өске-даа программаларының база чарыгдалдарының акшаландырышкынын эвээжедип болурун билбези харааданчыг дээрзин демдеглээн. ТР-ниң Чазаа саң-хөө чарыгдалдарын чогуур сорулгазынга ажылглавын турар фактылары база саң-хөөнүн сагылгачурумун хажыдып турар чамдык черлеринин барын чажырбайн турар. Эрткен чылын Контроль-ревизия эргелелин ажылдакчылары 140 хыналдаларны кылган, 3 кеземче херээ оттуртунган, 35 кижини сагылга-чурум харысалгазынга кириштирген. Тываның КРУ ажылдакчылары 262 санаашкынарны болгаш хыналдаларны кылган, ооң түннелдеринден алгаш көөрге, эрге-хоойлу органнар-ынче 104 материалды дамчыткан болгаш 14 кеземче херээ оттурган.

Ынчангаш бо талазы-биле моон-даа сонгаар ажыл-агыйга хамаарыштыр хыналда ажылы шыңгы уламчылаар дээрзин Чазак хуралына чугаалашкан. Ынчалза-даа, бир-ле дугаарында, республика болгаш ниити ажыл-херектерге хамаарышкан сонургалдарны удуртулга болдурга, кол-ла чүве сагыш-сеткил хайныгышкынынга болгаш сойгалаашкынынга алыспазы чугула. Хыналда органнар-ының сорулгазы дээр-ле чүгле эрге-хоойлу органнар-ының төлээлеринин болгаш ажыл-агый удурткучуларының кижилерге мөзү чок овор-хевир өскөрлишкенин хевирлээри эвес, а хоойлуну эдерери болур.

Ю.СУЧКОВ.

Геленджиктен чагаа

ОЛ ХАМ КАЙДА ИРГИ?

Хүндүлүг редактор!
Силерге улуг дилег-биле чагаа бижип олур мен, солунунарга парлаарын диледим.

Кара далай чанында Краснодар крайның Геленджик хоорайда чурттап турар мен. Бо чылын 50 харлаар мен. 1972 чылда далай эринде улус эштип, дыштаныр черге мен хире назылыг Москва чурттуг херээжен кижиле таныжып алгаш, амгы үеге чедир найыралдыг харылзааны тудуп, эдержип чоруур бис. Мен өгленип алгаш, кыс уруглук болдум. Эжим Света мээң соомда элээн болганда өгленгеш, оол божуп алган. Мээң уруум улгаткан, өг-бүлелиг болу берген. Ынчалза-даа ажыл-төлү чок, божувас болду. Эмчилерге көргүзүп, эмнедип пат болдувус, түннели ам-даа чок.

Светлана 2003 чылдың август айда Кара далай кыдыгына дыштанып чорааш, бистиң бажыңы-выска келген. Ынчан телевизор көрүп орган бис. Тываның хамнарының дугайында дамчыдылганы сонургап көрдүвүс. Оон соонда эжим Светлана мындыг онза таварылганы меңээ дыңнатты. Москва чурттуг Светланаң эжинин журналист уруу Оля Тывага парлалгага материалдар белеткеп, сургакчылап чорааш, аарый бээрге, тыва хам эмнеп каанын чугаалады. Ынчан Оля авазының эжи Светлана уругдарып күзөп чоруур-даа болза, болдунмайн турарын хамга тыйылбырлаарга, ол кичээнгейлиг дыңнап, билип алган. Оля чанар дей бээрге, хам кушкаш хевирлиг кылдыр кылып каан чүвени бергеш, Светага дамчыдарын дилээш, ону орнунун бажыңга канчаар азарын, чүгү кылырын тайылбырлап берген. Оля хамның дилээн күүсеткен. Светлана ону алгаш, хамның сүмөлээни езугаар орнунун бажыңга азып алган. Элээн үе эрткенде, ол иштели берген, аас-кежиктиг ие болган. Ооң оглу ам 12 харлыг.

Москва чурттуг Светланага журналист Оляны дамчыштыр улуг дуза чедирген буянның хам Тывада чурттап, ажылдап чоруур дээрзинге бүзүрээр-дир мен. Мээң чагаамны номчуп көргөш, биске бодунун буянның дузазын чедирер чадавас дээш бижидим. Мээң адресим: Краснодарский край, г.Геленджик, м-р "Парус" дом 24, кв.83, Ходарева Нина Ивановна.

Бистиң чуртувустун янзы-бүрү булуңнарындан бо хоорайга дыка хөй улус өг-бүлөзи-биле дыштанып кээп турар. Силер база дыштанып алырыңарны чалап тур мен. Бир эвес хамнар келир болза мырыңай эки, оларны сонургап, ужуражыксап турарлар хөй. Чагааны парлаар дээрзинге идегеп, баш удур өөрүп четтиргенин илереттим.

Хүндүлүг биле,

Нина ХОДАРЕВА.

Редакциядан: 12-13 чыл мурнунда Тывага Москвадан Оля деп журналист кысты экиртир эмнээ, ооң авазының эжи — ие болуксап чораан Светланага буянның дузазын чедирген тыва хамны Нина Ходарева дилеп турар-дыр. Бир эвес ол хам бар болза, редакцияга азы үстүнде айтыркан адресче чагаа бижирин диледивис.

2004 чылда көдээ ажил-агый продукциязының бүдүрүшкүнүңгө эң эки көргүзүглер конкурстарын эрттирериниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тараа бүдүрүшкүнүңгө бедик көргүзүлгөни чедип алып, малдың баш санын көвүдөдир, оон онча-менди кадагалалын болгаш 2004 чылда республиканың мал ажил-агыйның продукциязының бүдүрүшкүнүн хандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**

1. Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызынга 2004 чылда тараа, ногаа, картофель бүдүрүшкүнүңгө база мал ажил-агыйның ады-

рынга эң эки түннелдерниң республика конкурстарын эрттирер.

2. 2004 чылда тараа бүдүрүлгезинге эң эки көргүзүглер конкурсузунуң дугайында дүрүмү, «2004 чылда Тыва Республиканың эң эки ногаажызы» конкурстуң дугайында дүрүмү, «2004 чылда Тыва Республиканың эң эки картофель ажаакчызы» конкурстуң дугайында дүрүмү база 2004 чылда мал ажил-агыйның адырынга эң эки көргүзүглер конкурсузунуң дугайында дүрүмү бадылаар.

3. 2004 чылда көдээ ажил-агый продукциязының бүдүрүлгезинге эң эки көргүзүглер конкурстарының тиелекчилерин тодарадырының болгаш тиелекчилерни шаңнаарының талазы-биле комиссияның составын бадылаар.

4. Республиканың кожууннар болгаш сумулар чагыргаларыга конкурстарга база тиелекчилерин шаңнаашкынынга киржирин сүмөлээр.

5. Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызынга кон-

курстарның тиелекчилерин шаңнаарынга сан-хөө акша-хөреңгилерин дилеп тывар.

6. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

7. Бо доктаалдың күүселдези дээш контролду Тыва Республиканың Чазак Аппаратының бойдус ажылгалы болгаш агроулетпүр комплекзиниң хөгжүлдөзи килдизинге оонаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл, 2004 чылдың март 12, №261

Тыва Республиканың Чазаның 2004 чылдың март 12-де № 261 доктаалы-биле бадылаан

2004 чылда тараа бүдүрүшкүнүңгө эң эки көргүзүглер конкурсузунуң дугайында ДҮРҮМ

1. Нийти чүүлдер

1.1. Бо Дүрүм 2004 чылда тараа бүдүрүшкүнүңгө эң эки көргүзүглер конкурсузун (моон ыңай — конкурс) эрттирериниң болгаш оон тиелекчилерин шаңнаарының негелделерин тодарадып турар.

1.2. Тараа культураларын өстүрүп турар коллективтиг көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң болгаш арат (фермер) ажил-агыйларның ортузунга конкурсту Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызы, республиканың кожууннар болгаш сумулар чагыргалары (моон ыңай — организаакчылар) эрттирер. Конкурстуң чагыкчызы — Тыва Республиканың Чазаа.

1.3. Конкурстуң сорулгазы болза тараа культураларының бүдүрүшкүнүн көвүдөдири база көдээниң бараан бүдүрүшкүнүн деткири болур.

1.4. Конкурстуң хүлээлге-сорулгазы — Тыва Республикага аш-чемге ажылгаар тарааның бүдүрүшкүнүн көвүдөдири.

2. Конкурсту чарлаары болгаш ону эрттирериниң хуусаалары

2.1. Ажык конкурсту эрттирериниң дугайында чарлаалды конкурстуң организаакчылары часкы хову ажилдарының эгезинге чедир бир ай хуусаадан орай эвесе массалыг информация чепсектеринге парлаан турар уjurлуг.

2.2. Чарлаалга дараазында чүүлдерни айтыр:

— чагыкчының болгаш конкурстуң организаакчызының ады;

— конкурсту эрттирериниң хуусаалары;

— конкурсту эрттирериниң чуруму;

— конкурстуң кол негелделери;

— конкурстуң номинациялары;

— шаңнал фондузунуң хемчээли.

2.3. Конкурс 2004 чылдың апрель 15-тен октябрь 1-ге чедир үргүлчүлээр.

3. Конкурсту эрттирериниң чуруму

3.1. Конкурстуң организаакчызы тиелекчилерни тодарадырының талазы-биле конкурс комиссиязын тургузар. Конкурс комиссиязының составын Тыва Республиканың Чазаа бадылаар.

3.2. Организаакчы дараазында хүлээлгелерни боттандыраар:

3.2.1. Конкурстуң организаакчы белекелерин хандыраар.

3.2.2. 2004 чылдың апрель 15-ке чедир конкурстка киржилгениң доктаадып тургускан майыктыг чагырларын хүлээп алып.

3.2.3. Конкурс эрттирилгезиниң информмастыг хандырылгасын организаакчыга деткимче көргүзөр.

3.2.4. Конкурс эрттирилгезиниң айтырылганының талазы-биле сүме кадар.

3.3. Конкурс комиссиязы дараазында хүлээлгелерни боттандыраар:

3.3.1. 2004 чылдың май 15-ке чедир тараан тараа культураларының шөлүн, суггаттыг черлерде тарааның өзер чадазын барымдаалаан суггарылганын шынарын тодарадыр, үнүштерниң

өзүлдезиниң үе-чадазында тарылганын байдалын (тарааның кулакталыры, баш тыртылары, чечектелири, борбактажыры) хынаар.

3.3.2. Культураларның дүжүткүрүн, сорттуг составын, болбаазырадылга технологияларының сагылгазын болгаш инновациялар ажылгалын тодарадыр.

3.3.3. 2004 чылдың октябрь 1-ге чедир конкурстуң тиелекчилерин тодарадыр.

3.3.4. Конкурстуң түннелдериниң дугайында протоколду долдураар болгаш аңаа конкурс комиссиязының кежигүн-нериниң адын салдыраар.

3.3.5. Конкурс комиссиязының тараа культураларының бүдүрүшкүнүңгө эң эки коллективтиг бүдүрүлгени болгаш арат ажил-агыйын тодарадырының талазы-биле шийтипирин хуралга хөйүнүң бадылаашкыны-биле хүлээп алып. Бир эвес хуралга киришкен кежигүннерниң саны саарзык эвес болган таварылгада, конкурс комиссиязының даргазы бадылаашкын үезинде ийи бадылаашкыны болур.

3.3.6. Конкурстуң түннелдерин чагыкчы бадылаар болгаш ону неделя дургузунда массалыг информация чепсектеринге парлаар.

4. Шаңналдар

4.1. 2004 чылда тараа бүдүрүшкүнүңгө эң эки көргүзүглер конкурсузунуң шаңнал фондузун конкурстуң организаакчызы амгы хоойлужудулга-биле чөрүшпейн турар аргалар-биле алдынган акша-хөреңгилерниң күсели-биле хевирлээр.

4.2. Шаңналдарны «2004 чылда Тыва Республиканың эң эки тараа бүдүрген көдээниң бараан бүдүрүшкүнү» номинацияга тыпсыр:

ийи I чер (суггат чок болгаш суггаттыг черлерге) — «МТЗ-82» тракторлар;

үш II чер (барыын, төп, мурнуу зоналар аайы-биле) — «Т-30А» тракторлар;

үш III чер (барыын, төп, мурнуу зоналар аайы-биле) — «СПЗ-3,6» үрезин чажар машиналар.

5. Түннелдерни үндүрүп турда, конкурс киржикчилеринге негелделер

5.1. Тараа культураларын суггат-биле болбаазыратканының шөлү:

— коллективтиг бүдүрүлгелерге — 300 гадан эвээш эвес;

— арат (тараачын) болгаш хууда дузалал ажил-агыйларынга — 100 гадан эвээш эвес;

суггат чок черге:

— коллективтиг бүдүрүлгелерге — 500 гадан эвээш эвес;

— арат (тараачын) болгаш хууда дузалал ажил-агыйларынга — 200 гадан эвээш эвес.

5.2. Арат (тараачын) болгаш хууда дузалал ажил-агыйларында өстүрүп турар тараа культураларының хевир болгаш сорт составы үш культура адындан эвээш эвес болур уjurлуг.

5.3. Арат (тараачын) болгаш хууда дузалал ажил-агыйларында өстүрүп турар тараа культураларының дүжүткүрү суггат чок черден бир гадан 15 центнерден

эвээш эвес база суггаттыг черден бир гадан 20 центнерден эвээш эвес болур уjurлуг.

5.4. Арат (тараачын) болгаш хууда дузалал ажил-агыйлары тараа культуралары тараан ниити шөлдүн 30 хуузундан эвээш эвес шөлүңгө чайгы аңдарылганы чоруткан турар уjurлуг.

Комиссия конкурс киржикчилериниң

Тыва Республиканың Чазаның 2004 чылдың март 12-де № 261 доктаалы-биле бадылаан

«2004 чылда Тыва Республиканың эң эки ногаажызы» конкурстуң дугайында ДҮРҮМ

1. Нийти чүүлдер

1.1. Бо Дүрүм дача ниитилелдеринден аңгыда, бүгү хевирниң ажил-агыйларының ортузунга «2004 чылда Тыва Республиканың эң эки ногаажызы — картофель ажаакчызы» конкурсту эрттирериниң чурумун тодарадып турар.

1.2. «2004 чылда Тыва Республиканың эң эки ногаажызы — картофель ажаакчызы» конкурсту Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызы (моон ыңай — организаакчы) эрттирер. Конкурстуң организаакчызы болза (моон ыңай — организаакчы) Тыва Республиканың Чазаа болур.

1.3. Конкурсту бүгү хевирниң ажил-агыйларынга картофель болгаш ногаа ажил-агыйларын хөгжүдөр сорулга-биле чорудуп турар. Конкурстуң сорулгалары болза чурттакчы чоннуң кижжи бүрүзүңгө онааштыр картофель болгаш ногаа культураларының бүдүрүшкүнүн Россия Федерациязының ортумаак көргүзүглеринге чедир чедирери болур.

2. Конкурсту чарлаары болгаш ону эрттирериниң хуусаалары

2.1. Конкурсту эрттирериниң дугайында чарлаалды болгаш оон Дүрүмүн конкурстуң организаакчылары часкы хову ажилдарының эгезинге чедир бир ай хуусаадан орай эвесе массалыг информация чепсектеринге парлаан турар уjurлуг.

2.2. Конкурс часкы хову ажилдарының эгезинден 2004 чылдың октябрь 1-ге чедир үргүлчүлээр.

3. Конкурсту эрттирериниң чуруму

3.1. Конкурстуң организаакчызы тиелекчилерни тодарадырының талазы-биле комиссияны тургузар. Конкурс комиссиязының составын Тыва Республиканың Чазаа бадылаар.

3.2. Организаакчы дараазында хүлээлгелерни боттандыраар:

— конкурстуң организаакчы белекелерин хандыраар;

— 2004 чылдың апрель 15-ке чедир конкурстка киржилгениң доктаадып тургускан майыктыг чагырларын хүлээп алып;

— конкурс эрттирилгезиниң информмастыг хандырылгасын организаакчыга деткимче көргүзөр;

— конкурс эрттирилгезиниң айтырылганының талазы-биле сүме кадар;

— конкурсту белеккээри база шаңналдыг черлерге кордакчыларны киирери-биле доктааттынган чурум ёзугаар институттарның, организацияларның болгаш бүдүрүлгелерниң специалистеринден тургустунган түр ажилчын бөлүктөрү тургузар.

3.3. Конкурс комиссиязы дараазында

тараа культураларын өстүрүрде хөзүң камгалаар технологияларны ажылгаанын, ээлчештирип тарырын сагаанын, ховуларның бок үнүштерден арын болгаш тараа шыгжамырларының база көдээ ажил-агый техниказының байдалын өөренип көөр.

тараа культураларын өстүрүрде хөзүң камгалаар технологияларны ажылгаанын, ээлчештирип тарырын сагаанын, ховуларның бок үнүштерден арын болгаш тараа шыгжамырларының база көдээ ажил-агый техниказының байдалын өөренип көөр.

хүлээлгелерни боттандыраар:

— 2004 чылдың май 15-ке чедир тараан ногааның шөлүн, суггаттыг черлерде ногааның өзер чадазын барымдаалаан суггарылганын шынарын тодарадыр, үнүштерниң өзүлдезиниң үе-чадазында тарылганын байдалын хынаар;

— культураларның дүжүткүрүн, хевир составын тодарадыр, болбаазырадылга технологияларының сагылгазын болгаш инновациялар ажылгалын үнелээр;

— үндүрген түннелдерге үндөзилеп, 2004 чылдың октябрь 1-ге чедир ажил-агыйларның хевирлериниң аайы-биле конкурстуң тиелекчилерин тодарадыр;

— конкурстуң түннелдериниң дугайында протоколду долдураар болгаш аңаа ат салыр.

3.4. Конкурс комиссиязы бүгү хевирниң ажил-агыйларының эң эки ногаажызын — картофель ажаакчызын тодарадырының талазы-биле шийтипирин хуралга хөйүнүң бадылаашкыны-биле хүлээп алып. Бир эвес хуралга киришкен кежигүннерниң саны саарзык эвес болган таварылгада, конкурс комиссиязының даргазы бадылаашкын үезинде ийи бадылаашкыны болур.

3.5. Конкурстуң түннелдерин организаакчы бадылаар болгаш ону массалыг информация чепсектеринге ыяап-ла парлаар.

4. Шаңналдар

4.1. Бүгү хевирниң ажил-агыйларының эң эки ногаажызы — картофель ажаакчызы конкурстуң шаңнал фондузун конкурстуң организаакчызы хевирлээр.

4.2. Шаңналдарны ажил-агыйларның хевир аайы-биле тыпсыр:

коллективтиг ажил-агыйларга:

үш I чер (барыын, төп, мурнуу зоналар аайы-биле) — «Т-30А» тракторлар.

арат (тараачын) ажил-агыйларга:

үш I чер (барыын, төп, мурнуу зоналар аайы-биле) — мотоблоктар.

4.3. Конкурстуң тиелекчилеринге шаңналдарны, конкурс комиссиязының бадылааны хемчээлдерниң иштинге организаакчы тыпсыр.

5. Түннелдерни үндүрүп турда, конкурс киржикчилеринге негелделер

5.1. Ногаа культураларын болбаазыратканының шөлү коллективтиг бүдүрүлгелерге болгаш арат (тараачын) ажил-агыйларынга — 7 га болгаш оон хөй.

5.2. Ногаа культураларының хевир составы беш культура адындан эвээш эвес болур уjurлуг (бүгү ажил-агыйларга).

5.3. Бүгү хевирниң ажил-агыйларынга ногаа культураларының дүжүткүрү бир гадан 300 центнерден эвээш эвес болур уjurлуг.

(Уланчызы 5-ки арында).

"ШЫННЫҢ" ПОЭТАЗЫНДАН

• Номчукчулар бижип, саналдап турлар •

ЧАГЫДЫЛГА БАГАЙ ЭВЕС

Көдээ черлерге солун, сеткүүл чагыдылгасы — кончуктугула айтырылганың бирээзи. Чагыдылга чокта Тывада, Россияда болгаш делегейде чүү болуп турарын билип алыры берге. Радио ол дыңнарас-тыр бис, телевизорга тыва дамчыдылганы кыска үе дургузунда долчулап каар, ол-ла. Моон мурнунда үелерде кандыг ийик, сумунуң депутаттары, агиткварталдар даргалары, агитаторлар чонну бөлүктөп чыгаш, шупту чүвени тайылбырлап бээр турду. Ам ыңдыг чүве чок, ынчангаш көдээ чон солуннарны чаңгыс аайлап, чартык чылдап-даа болза, чагыдып ап турары черле эки-дир.

Чыраа-Бажы суурда почта салбырының эргелекчизи Көк-Кат Довуевна Монгуш бо 2004 чылда солун чагыдылгасын багай эвес чорутканын дараазында сан-чурагайлар көргүзүп турар: бирги чартык чылда "Шын" солун—160, "Чаа орук"—70, "Тываның аныяктары"—20, "Сылдысчыгаш"—55, "Эне сөзү"—50, "Информ плюс"—4, "Азияның төвү"—12, "Аргументы и факты"—18, "Эфир"—4 экземпляр чагыттыган. Чагыдылганы чон улаштыр база чагыдып ап турар. Ниитизи-биле 393 солуннарны чагыткан бооп турар-дыр.

Оолак КАРА-САЛ.

Чөөн-Хемчик кожуун.

БАЗА-ЛА ЧЕР, ЧУРТ ДУГАЙЫНДА

Кижиге төрттүнгөш, чурттап өскөн чери дег эргим чүве ховар. Кижиге амыдырал-чуртталгазының, ажил-агыйының аайы-биле төрөөн черинден чоруп, өске черлерге чурттаар, ажилдаар ужулга таваржып чоруур. Ынчап чорааш, төрөөн черинге чедип, төрөл-дөргүлүңге эш-өөрүңге, таныжар кижилеринге ужуражып, өг-бүлө, ажил-агыйын чугаалажырга, солун-на. Ол ужуражылгалар үезинде төрөөн черинде чажындан кижиге болуп өзүп келгичеге, эш-өөрү-биле ойнап-хөгөп, мал кадарып, өрге, күске аңнап дээш, оон-даа өске хөй-хөй солун чүүлдерни кылып, көрүп, ынч-бүрү өөрүңчүг, хомуданчын-даа, коргунчүг-даа чүүлдерге таваржып чорааны турлаг-хонаштар дугайында чугаа ала-чайгаар-ла үнүп келир. Ындыг чугаалар, сактышкыннар чежемейин-даа өөрүңчүг, солун болза, кижиге сеткилин өйүп келир чүве турар-дыр.

Чоокта чаага чедир-ле ада-өгбелеривистиң көжүп-дүжүп, малын малдап, ажил-ижин бүдүрүп чорааны чайлаг-кыштаглары, күзөг-чазгалары ат-сыын чидирген, чамдыктары өскээр адаттыг болуру кижиге сеткилинге дыка аар кылдыр дээп кээр-дир. Шаанда, көдээде амыдырал сууржуң байдалче шилчирээп турар үеде, Эрзин чоңу төрөл-дөргүл аайы-биле бөлүк-бөлүк бооп, аразы ырак эвес, кожа хонаштарга хонуп алгаш, аразында карактажып чурттап чорааннар.

Бистиң аймаавыс (кырган-ачам Мандерааның) кыжын Нарын, Тес хемнерин аразы ооргада Кун-Сайыр, Чыргаланды сайыр уннарның, оларның чоок-кавызы черлерге өдек-кыштаглар тудуп алган чурттап чораан. Мээң билирим-биле чайын Эрзин өрү Эзир-Уя, Ооржомук, Сайхин-Кужур деп черлерге, сөөлзүредик Эрзин хемниң солагай талдык сөөлгү адыры — Чинчилигте, оң Эрзинге каттышкан белдириниң алды талазында Хорту деп черге чайлаар турган. Чазын, күзүн Нарын хемниң ол-бо талаларына

Бархо ТӨМҮР.

ЭРГИ ТУДУГЛАРНЫ АЖЫГЛАЗА...

Кызыл хоорай хүн бүрү өзүп турар. Бодунуң 90 чыл оюн ол төлөптүг уткуур, хөй чуртталга бажыңнары, албан черлери туттунуп, чаа микрорайоннар көстүп келгилээн.

Ынчалза-даа чедир туттунмаан бажыңнар ында хөй бооп турар. Олар-даа канчаар, үези кээрге, улаштыр туттунуп эгелей-ле бээр боор. А ажыглал чок тудуглар кижини кайгады бээр-дир. Хоорайның көдээзинде 55555 дугаар садыгның чоогунда, орук кыдында, бедик башня бар-дыр. Ол эрткен-дүшкен кижилерниң албаннаар чери апарган, дыка хөй чылдар иштинде туруп келди. Албаннаар бажың-даа болза арыг-шевер, чаагайжыттыг болуп болгай. Бо бедик тудугнуң ишти чайын дыка чыдыг, дошталы бээр. Өскээртен келген кижилерге, даштыкы аалчыларга ол дыка көскү.

Эрги октаттыг тудугларны безин чөп ажыглап шыдапас, чөгенчивис, ажылгыр эвезивис оон-на көстү бээр. Үезинде ол бедик башня өрт албанының хайгаарал чорудар чери кылдыр ажыглаттынып-ла турган боор. Ам ону өскээр ажыглаарының аргасы чок бе? Чок болза, бузуп каапса. Бир эвес ажыглаттынар болза, тускай специалистерге көргүзүп тургаш, кижилерге айыылдыг болгу дег чүүлдерин чайладып, садыг кылдыр дерип болбас бе? Кырын чавыздыр бузуп, ажыглаар кылдыр хуу кижилерге садып чөп болбазыл. Боду-даа чивес, өскелерге-даа бербес, сизген кырында ыт ыш-каш, кымга-даа бербейн, боттары-даа ажыглавайн тургаш, ыңдыг тудугларны анаа-ла үрег-деп аар болгай бис. Чаа автовокзалды ынчанган ийик бис? Эгезинде хөлчөк чараш, ийи каът

шил бажың турду. Октаттына берген ол чаа бажыңны кымга-даа бербейн, харамнанып тургаш, чүү-даа чок кылдыр үптөдип алган бис. Ам оон кижиге алыр чүве чок, соңгалары оңгак кара апарган турар. Ону катап тургузарыңа эвээш эвес акша-хөреңги херек. Өй-шаанда кандыг-бир албан черинге, азы хөй-ниити организацияларга, шимчээшкинерге-даа түр эзледип каан болза, ыңдыг чүве кайын турар. Ындыг чараш бажыңның октаттыганыңа, үлтөп-тонаттыганыңа буруулуг кижилерни илередип, оң өрттөн төлөдип турза кандыг чүвөл? Оң ынчап барганыңа буруулуг кижилер черле бар болгай. Чок болза ол октаттыганың чаа автовокзалды хүрээ кылдыр эде деризе кандыгыл?

Намажаан КУУЛАР.

Кызыл хоорай.

ААЛЧЫЛАРНЫ УТКААНЫВЫС

Чеди-Хөл кожуунуң Сайлыг сумузуңуң "Теремок" уруглар садынга Шагаа байырлаптын уткаан семинарны өөрөдип килдизи тускай план езугаар эрттирген. Семинарның темазына "Үш чүүл эртемниг оол" деп тоолду тургускаш, улуг бөлүктүң уруглары ойнап күүсеткеннер. Уруглар-даа, башкылар-даа тыва хепти кеткеш, "Тевек", "Адым", "Мөгө деви" деп танцларны танцлап, үлегер домактар, тывызыктар, дүрген чугаалар мөөрейин эрттиргеннер.

Бо семинарга шупту сумуларның садиктеринде 26 башкы киришкен. Аалчыларны чаңчыл езугаар тыва чөмүг, сүттүг шайлыг уткаан бис. Тыва кижиниң эдилээр эт-херекселиниң база чиир аш-

чөминиң делгелгезин чыылганнар улуг сонургал-биле көргөннер. Тыва оюннарны ойнаан соонда, уруглар садының башкылары "Байыр-лалдың вальзы" деп ырының аялгазынга чогаадып алган ырывысты бараалгаткан бис.

Семинар эрткен соонда, суму чагыргазы март айдан июнь айга чедир алыр "Тываның аныяктары" солунуң квантизациян тутсуп берген. Хөй чылдарда удуртуп келген коллективимниң кызымак ажы-ижинге өөрүп, оларга чоргаарланып, моон-даа сонгаар ажыл-ижинге чедишкени, өг-бүлөзинге аас-кежикти, кадыкшылды күзөдим.

Зоя СЕМИС-ООЛ.

"Теремок" уруглар садының эргелекчизи.

КЕЛИН КИЖИ КЕЖИКТИГ

"Кыс берген черинге олурар, даш октаан черинге дүжер" деп үлегер домакта уткала бар. Бистиң кеннивис Серенмаа Сергеевна Шойдун көңүс аныянда биске келген, чурттап чоруур.

1966 чылда бичии Серенмаа Шагаан-Арыгның №2 школазын дооскаш, Чөөн Сибириниң культура институтунче өөрөнип кирип алган. Ону 1971 чылда доозуптарга, Культура яамызы Тес-Хем кожуунуң төп библиотеказынга директорлаары-биле чорудупкан. Даанган ажылындан ангыда, ону 1985 чылда кожуунуң "Билиг" ниитилелиниң хары-салгалыг секретарына томуйлап каан. Ынчап чоруй 1987-1990 чылдарда райкүүс-ком секретарына, 1996 чылга чедир кожуунуң херээжен чон ортузунга ажыл чорудар килдис эргелекчизинге ажылдаан. 2000-2003 чылдарда Самагалдай суму чагыргазының даргазының социал политика

талазы-биле оралакчызы болуп ажылдап чораан.

2003 чылдың август айда херээженнер шимчээшкениниң 75 чыл оюн уткуштур Серенмаа Сергеевнага "ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы" деп бедик атты тывыскан. Ол кая-даа ажылдап чорааш, даанган ажылындан ангыда, кожуун, сумунуң херээженнер ажылын иделкейли-биле чорудуп келген ажылдакчы. Самагалдай суурнуң база кожуунуң чурттакчыларын чоок таныыр, кижилер-биле хандыр чугаалажып билер кижиге.

Суурувусту арыг-шевер тургузар дээш кызып, бодунуң ажылдап олурар өрээлинден эгелээш, бажың-балгадынга чедир кылайтыр арыглап, аныяктарга үлегерин көргүзүп, оларны чагып-сургап, ажыл-ишке өөрөдип чоруур дагдыныкчы-дыр. "Келин кижиге—кедилги" деп чүүл бо-дур.

Клара ЧИЦМИТ.

Самагалдай суур.

«КИЖИ ТӨЛҮ КАЯА-ДАА...»

Тыва чуртувустуң кайы-даа тала-биле өске сайзыраңгай чурттардан дора эвес сайзырап ораарын кара-выс-биле көрүп чурттап чор бис. Ынчалза-даа үениң аайы-биле кижилер база сайзыраза-даа, чамдыктарда угаан хоозуралы бар чүве бе азы чыдып калганывыс ыңдыг бе, чаңгыс черге чурттап оргаш-ла хоорай, кожуун, суур хамаанчок, кудумчулар аайы-биле безин ылгажып чурттап чоруур. Аразында ылгашкаш эндег кылып, чокшуп, өлүржүп чоруурлар кайы хөй-дүр. Оларның хайы-биле та чеже аныяк, чалыы оолдар, уруглар амы-тынындан чарлып, кемдеп-кереп чоруур чүве.

Кожууннарга өске кожуундан кижиге келген болза, дораан өскөлээр чүдөк чаңчылдыг бис. Тожунуң девискээринден ангы өске черден кайы-даа кожуун дивес, дегере "хемчиктер" апаар. Кайы-даа кожуун, сумулар шупту делгем Тывага хамааржыр болганда, кайы-даа булуң тыва кижиге демей-ле төрөөн чурту болур ужурулг эвеспе? Маргышканды тывалар боттарының дылынга сайгаржып чугаалажып шыдапас, бот-боттарыңа дайзыннар апаар бис.

Бо үеде эп-найырал деп сөс таныттынас болган. Азы дайын-чаа, чидириг-когарал көрбээнер ынчаар хөрек чайдынып, туразы улгадып чоруурлар ирги бе. Боду ышкаш чалыы эжин кара довурак алдынче супкаш, сагыжыңга бичии-даа хараадал кирип, хайыраан хып дээр чалыы үезин сывырындак демир артыңга халас эрттирикеш, боданып келирлер ирги бе деп бодаар мен. Бир ие төлү дээш карааның суун ижип качыгдал турда, өскези бодунуң чурум үрөөн төлүн канчаар хүлээп ап, ол иени бодунга демейлеп, кээргел оттуп бодап чоруур бе кандыгыл? Амыдыралда дески чүве чок болганда, бот-боттарывыска өжөшкен ажы-выс чүл. Силер бүгүде бо дугайында чүү деп бодап чоруур силер, тыва чонум? Мээң бо бодалдарымны силер канчаар хүлээп ап турар силер, мону дыңнаксап турар мен ийин. Ылгажып, өскележип, чокшуп-өлүржүр чорукту соксадып, оода чадаарда чавырылдырып болур бе, кандыгыл?

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.

Тожу кожуун. Ий суур.

Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың март 12-де № 261 доктаалы-биле бадылаан

«2004 чылда Тыва Республиканың эн эки картофель ажаакчызы» конкурстун дугайында ДҮРҮМ

1. Ниити чүүлдер

1.1. Бо Дүрүм дача ниитилелдеринден аңгыда, бүгү хевириниң ажил-агыйларының ортузунга «2004 чылда Тыва Республиканың эн эки картофель ажаакчызы» конкурсту эрттирериниң чурумун тодарадып турар.

1.2. «2004 чылда Тыва Республиканың эн эки картофель ажаакчызы» конкурсту (моон ыңай – конкурс) Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы организастаар.

1.3. Конкурсту бүгү хевириниң ажил-агыйларына чер ажил-агыйын, картофель ажил-агыйын хөгжүдөр сорулга-биле чорудуп турар. Конкурстун сорулгалары болза чурттакчы чоннун кижги бүрүзүнге онааштыр картофель болгаш ногаа культураларының бүдүрүшкүнүн Россия Федерациязының ортумак көргүзүлгелеринге чедир чедирери болур.

2. Конкурсту чарлаары болгаш ону эрттирериниң хуусаалары

2.1. Конкурсту эрттирериниң дугайында чарлалды болгаш оон Дүрүмүн конкурстун организакчылары часкы хову ажилдарының эгезинге чедир бир ай хуусаадан орай эвесте массалыг информация чепсектеринге парлаан турар ужурлуг.

2.2. Конкурс часкы хову ажилдарының эгезинден 2004 чылдың октябрь 1-ге чедир үргүлчүлээр.

3. Конкурсту эрттирериниң чурumu

3.1. Конкурсту организакчызы тиллекчилерни тодарадырының талазы-биле комиссияны тургузар. Конкурс комиссиязының составын Тыва Республиканың Чазаа бадылаар.

3.2. Организакчы дараазында хүлээлгелерни боттандырат:

— конкурстун организастыг белеткелин хандырат;

— 2004 чылдың апрель 15-ке чедир конкурстка киржилгениң доктаадып тургускан майыктыг чагыгларын хүлээп алыр;

— конкурс эрттирилгезиниң информация хандырылганын организастаарына деткимче көргүзөр;

— конкурс эрттирилгезиниң айтырыгларының талазы-биле сүме кадар;

— конкурсту белеткээри база шааналдыг черлерге кордакчыларны кирири-биле доктааттыг чурум өзүгаар институттарның, организацияларның болгаш бүдүрүлгелерниң специалистеринден тургустунган түр ажилчын бөлүктөрүн тургузар.

3.3. Конкурс комиссиязы дараазында хүлээлгелерни боттандырат:

Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың март 12-де № 261 доктаалы-биле бадылаан

2004 чылда мал ажил-агыйында эн эки көргүзүлгелер конкурзунун дугайында ДҮРҮМ

1. Ниити чүүлдер

1.1. Бо Дүрүм 2004 чылда мал ажил-агыйының адырынга малдың баш санын өстүрериниң, төрүттүнген чаш малды болгаш улуг малды онча-менди кадагаларының талазы-биле эн эки көргүзүлгелер конкурзун (моон ыңай — конкурс) эрттирериниң болгаш оон тиллекчилерин шаңнаарының негелделерин тодарадып турар.

1.2. Конкурстун организациязын Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызына республиканың кожууннар болгаш сумулар чагыргалары-биле кады (моон ыңай – организакчы) онаар.

1.3. Конкурстун сорулгазы болза көдээниң бараан бүдүрүкчүлериңге малдың баш санын, мал ажил-агыйының продукциязының бүдүрүшкүнүн өстүреринге, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге, тараачын (фермер) ажил-агыйларга болгаш чурттакчы чоннун хууда дузалал ажил-агыйларына төрүттүнген чаш малды болгаш улуг малды онча-менди кадагаларына идиг бээри болур.

1.4. Конкурстун хүлээлге-сорулгазы болза тус черде көдээниң бараан бүдүрүкчүлериң продукциязы-биле рынокту долдурары болур.

— тараан ногааның шөлүн, культураларның дүжүткүрүн, хевир составын, болбаазырадылга технологияларының сагылгазын болгаш инновациялар ажылгалын тодарадыр;

— үндүрген түннелдерге үндезилеп, 2004 чылдың октябрь 1-ге чедир ажил-агыйларның хевирлериниң аайы-биле конкурстун тиллекчилерин тодарадыр;

— конкурстун түннелдериниң дугайында протоколду долдурар болгаш анаа ат салыр.

3.4. Конкурс комиссиязының бүгү хевириниң ажил-агыйларында эн эки картофель ажаакчызын тодарадырының талазы-биле шийтпирин хуралга хейнүг бадылаашкыны-биле хүлээп алыр. Бир эвес хуралга киришкен кижигүннериниң саны саарзык эвес болган таварылгада, конкурс комиссиязының даргазы бадылаашкын үезинде ийи бадылаашкыны болур.

3.5. Конкурстун түннелдерин организакчы бадылаар болгаш ону массалыг информация чепсектеринге ыяп-ла парлар.

4. Түннелдерни үндүрүп турда, конкурс киржикчилеринге негелделер

4.1. Картофельди сугаттыг черлерге болбаазыратканының шөлү:

— хууда дузалал ажил-агыйында 2 гадан эвээш эвес болур ужурлуг;

— коллективтиг бүдүрүлгелерге болгаш арат (тараачын) ажил-агыйларына – 5 гадан эвээш эвес.

4.2. Өстүрүп турар ногаа культураларының хевир составы бүгү хевириниң ажил-агыйларына беш культура адындан эвээш эвес болур ужурлуг.

4.3. Бүгү хевириниң ажил-агыйларына картофельдин дүжүткүрү бир гадан 250 центнерден эвээш эвес болур ужурлуг.

5. Шаңналдар

5.1. Бүгү хевириниң ажил-агыйларының эн эки картофель ажаакчызы конкурстун шаңнал фондузун конкурстун организакчызы хевирлээр.

4.2. Шаңналдарны ажил-агыйларның хевир аайы-биле тыпсыр:

коллективтиг ажил-агыйларга:

үш I чер – «Т-30А» тракторлар;

арат (тараачын) ажил-агыйларга:

үш I чер (барыын, төп, мурнуу зоналар аайы-биле) – мотоблоктар;

хууда дузалал ажил-агыйларына:

үш I чер (барыын, төп, мурнуу зоналар аайы-биле) – тускай шаңналдар.

4.3. Конкурстун тиллекчилеринге шаңналдарны, конкурс комиссиязының бадылааны хемчээлдерниң иштинге организакчы тыпсыр.

3.2.3. Конкурс эрттирилгезиниң информация хандырылганын организастаарына деткимче көргүзөр.

3.2.4. Конкурс эрттирилгезиниң айтырыгларының талазы-биле сүме кадар.

3.3. Конкурс комиссиязы дараазында хүлээлгелерни боттандырат:

3.3.1. Конкурстун тиллекчилерин тодарадыр сорулга-биле быжыглаан малдың баш санын 2004 чылдың апрель 15-ке чедир, бүгү төрүттүнген чаш малдың баш санын 2004 чылдың август 15-ке чедир, бир баш хой болгаш өшкүден ортумак дүк кыргылдазын 2004 чылдың июль 15-ке чедир, азырал инектен ортумак сүт саалдазын 2004 чылдың сентябрь 15-ке чедир, чаш малдың хонукта немешкен деңзизин 2004 чылдың сентябрь 15-ке чедир, малдың баш санын ажаап-тежээриниң технологиязының сагылгазын, зооветеринарлыг хемчеглерниң ей-шаанда чорудулгазын, мыйыстыг шээр малдың чуулдазын 2004 чылдың сентябрь 15-ке чедир база инновация ажылгалын тодарадыр.

3.3.2. Түннелдерге үндезилеп, 2004 чылдың октябрь 1-ге чедир конкурстун тиллекчилерин тодарадыр.

3.3.3. Конкурстун түннелдериниң дугайында протоколду долдурар болгаш анаа конкурс комиссиязының кижигүннериниң адын салдырат.

3.3.4. Конкурс комиссиязының көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринде, тараачын (фермер) ажил-агыйларда болгаш чурттакчы чоннун хууда дузалал ажил-агыйларында малдың баш санын, мал ажил-агыйының продукциязының бүдүрүшкүнүн өстүреринге, төрүттүнген чаш малды болгаш улуг малды онча-менди кадагаларына малчыннар конкурзунун тиллекчилерин тодарадырының талазы-биле шийтпирин хуралга хейнүг бадылаашкыны-биле хүлээп алыр. Бир эвес хуралга киришкен кижигүннериниң саны саарзык эвес болган таварылгада, конкурс комиссиязының даргазы бадылаашкын үезинде ийи бадылаашкыны болур.

3.3.5. Конкурстун түннелдерин организакчы бадылаар болгаш ону неделя дургузунда массалыг информация чепсектеринге ыяп-ла парлар.

4. Шаңналдар

4.1. 2004 чылда мал ажил-агыйының адырынга эн эки көргүзүлгелер конкурзунун шаңнал фондузун конкурстун организакчызы амгы хоойлужудулга-биле

чөрүшпейн турар аргалар-биле алдынган акша-хөреңгилерниң күсели-биле хевирлээр.

4.2. Тиллекчилерни шаңнаары-биле эн эки көргүзүлгелерни чедип алган 7 чемпионну — хойжуну, өшкү кадарчызын, чылгычыны, сарлыкчыны, ивижини, саанчыны база бызаа ажаакчызын илередир болгаш оларны шаңнаарына дараазында шаңналдарны көргөн:

малчыннар – ийи I чер (мурнуу болгаш барыын зоналар) – «ГАЗ-3307» автомашиналар;

өшкү кадарчылары – ийи I чер — чүк сөөртүр «УАЗ-3303» автомашиналар;

сарлыкчылар – I чер — чүк сөөртүр «УАЗ-3303» автомашина;

тевежилер – I чер — чүк сөөртүр «УАЗ-3303» автомашина;

чылгычылар – I чер — чүк сөөртүр «УАЗ-3303» автомашина, II болгаш III черлер – тускай шаңналдар;

ивижилер – I чер – харга маңнаар «Бурани», II болгаш III черлер – тускай шаңналдар;

саанчылар – I, II, III черлер – тускай шаңналдар;

бызаа ажаакчылары – I, II, III черлер — тускай шаңналдар.

4.3. Эн эки көргүзүлгелерни чедип алган мурнакчы малчыннарны шаңнаарына 140 муң рубль ниити түңүг 2000-2000 рубльдин акша шаңналдарын көргөн.

4.4. Конкурстун тиллекчилеринге шаңналдарны болгаш акша шаңналдарын конкурстун организакчызы тыпсыр.

5. Түннелдерни үндүрүп турда, конкурс киржикчилеринге негелделер

5.1. Быжыглаан бүгү хевириниң малының баш саны.

5.2. Бүгү хевириниң малының төрүттүнген төлүнүн бүгү баш саны болгаш оон кадагалалы.

5.3. Улуг малдың баш санының кадагалалы.

5.4. Бир баш хойдан, өшкүден ортумаа-биле кыргып алган дүк.

5.5. Мыйыстыг бода малдың бир баш төлүнге хонукта немешкен деңзизи.

5.6. Бир азырал инектен ортумаа-биле саап алган сүт.

5.7. Бүгү зооветеринарлыг хемчеглерни ей-шаанда чорутканы.

5.8. Малды ажаап-тежээриниң технологияларын сагааны болгаш инновацияларны ажылгааны.

6. Конкурстун тиллекчилерин тодарадырының барымдаалары

	Быжыглаан баш саны	Бүгү төрүттүнген чаш малдың баш саны	Улуг малдың баш санының кадагалалы, %	Бир баштан ортумаа-биле кыргып алган дүк, кг
Малчын	350	120-ден өрү	100	1,5
Өшкү кадарчызы	330	110-дан өрү	100	1,1
Сарлыкчы	75	90-дан өрү	100	
Чылгычы	75	90-дан өрү	100	
Ивижи	75	90-дан өрү	100	
Тевежи			100	

	Быжыглаан баш саны	хонукта немешкен деңзи, г
Бызаа ажаакчызы	45	500

	Быжыглаан инектер	Бир инектен ортумаа-биле саап алган сүт, кг	Ниити саап алган сүт, ц
Саанчы	30	2100	630

7. Мурнакчыларны тодарадырының барымдаалары

	Быжыглаан баш саны	Бүгү төрүттүнген чаш малдың баш саны	Улуг малдың баш санының кадагалалы, %	Бир баштан ортумаа-биле кыргып алган дүк, кг
Малчын	300-350	110	98	1,3
Өшкү кадарчызы	300-330	105	98	1,0
Сарлыкчы	70-75	85-89	98	
Чылгычы	70-75	85-89	98	
Ивижи	70-75	85-89	98	
Тевежи			95	

	Быжыглаан баш саны	хонукта немешкен деңзи, г
Бызаа ажаакчызы	40-45	450-499

	Быжыглаан инектер	Бир инектен ортумаа-биле саап алган сүт, кг	Ниити саап алган сүт, ц
Саанчы	25-30	1500—2099	450-629

Эрзиг эрлер кайдал?

ЕЗУЛУГ КИЖИЗИГ ЭР ДИЗЕ...

Чогаалчы, этнограф М.Кенин-Лопсан бодунуң улусчу чаңчылар дугайында ажылдарында уруглар чажындан-на ада-иезиниң дузалакчылары болу бээрин, кыстар безин оолдардан дудак чок — аът мунар, мал кадарар, а 12 хар четкен

Кандыг-даа чонга өг-бүлеге чаа кижинемежирге, улуг өөрүшкүлүг болушкун, аас-кежик, байырлар болур. Тываларының бодалы-биле кижиниң байы, ооң аас-кежик бодунуң ызыгуурунун салгакчызы — ажы-төлү болур. Ф.Кон безин эрткен чүс чылда-ла: “Тывалар уругларыңа тергиин ынак, хөй уругларлыг болуру — бурган авырлары” деп бижээн.

Ада-иезин болгаш улуг улусту дыңнап, хүндүлөп ынакшыры — өг-бүле кижизидилгезиниң чугула негедделеринге хамааржыр. Уруглары дээш олар база бүгү-ле күжүн салыр — кадыкшылын быжыглаар, аажы-чаңын хевирлээр, амьдыралда чараш чүүлдү үнелээринче өөредир апаар. Эр кижиниң, кыс кижиниң чуртталгада сорулгаларын, хүлээлгелерин чугаалап, үлөгөрчижээ-биле өөредир — хүннүң чугула айтыры-дыр. Уруглар ада-иезинга кызыгар чок ынак болурлар. Ие кижиниң ачы-хавыязын алгаан чогаалдар-ла хөй. М.Кенин-Лопсанның эрткен чылдың төнчүзүндө чаа үнген “Төлгө” судурунда кайгамчык чараш одуруглар бар:

**Ава кижини турбаан болза,
Ада-чуртту чалгынаптар,
Ажыл-ишти хөлзедиптер,
Аян ырлар кайын турар.**

**Ава кижини турбаан болза,
Хары чоннар төрелдежир,
Кавай чаштар чоргаарлары,
Ачы-буян кайын турар.**

**Ава кижини — ырым-дыр сен,
Ава кижини — күжүм-дүр сен.**

Ава кижини биске авырдыг. А

ооң эр кижиден ылгалып турар онзагай мөзү-бүдүжүн ожаап көөрү чугула. Шаандагы тоол-чургу чугааны сактып көрээли:

...Эр кижини бурганга келгеш: “Меңээ кыс эштен чаяп берип көр, амьдыралымга оруктажып, назынымда кады чурттап көрей” диген. Бурган эр кижиниң күзелин хандырада, алдын хүннүң херелдерин доскаш, айдың дүннүң чырыын база немээш, чээрениң чүгүрүк маңын, көгө-буга болгаш чараш ак куунуң дурт-сынын алгаш, хат-салгынның чаагай серинин бириктирипкен. Херээжен кижиниң чүгүлө ыңдыг кайгамчык чараш, угаанныг болурга, арай-ла чуртталга солун эвес ышкаш боорга, бурган ооң чугаа-домаанга айлан-куштуң ыраажызын, саасканның чалчыраажын база немээш, кызаннаашкын, динми-рээшкениң бүгү-ле шимээн-даажын кадып каан. Эр кижиниң

оолдарны езулуг эр болган — “эзер дергизинден туттунган” дээр деп бижип турар. Тыва чон бурун шагдан-на ажы-төлүнүң мөзү-шынарының кижизидилгезинче улуг кичээнгейни салып чорааннар...

едержири кайгамчыктыг херээжен ол болган. Бурган ону тыңгарыпкаш: “Күзээн эжиң бо-дур, ма, аас-кежик, ынакшылыңны, човулаңыңны бодун-на эдилеп чоруур сен ынаан” диген...

Шынап-ла, херээжен кижиниң тывызык аажызын, эр кижиниң быжыг, шыдамык чаңын бургандан келген деп болур. А оларның аразында делегейде эң-не чараш чүүл — ынакшыл бар болгай. Бисти бурган чаяп каан болганда, эр, херээжен кижилерниң аразында ынакшыл күштүг болганда, ажы-төлге-даа, ал боттарыңа-даа ынакшыл өшпес, боттарын хүндүлөжир, ынакшыл долган чүрөктер-биле чурттаар ужурлуг бис. Ындыг болганда, шупту кижиниң хүндүткелге, ынакшылга, төлөптүг болулуңар. Бисти кайын-на ийик бир-ле улуг угаанныг амьтан уштап-баштавайн турарын медегер, “төрээн черивисте бурганнар бис боттарыңы-тыр бис” деп бодап алгаш, чурттаалыңар.

Өг-бүле кижизидилгезинче кичээнгейни угландыраары — хүннүң чугула айтыры. Уругтундаа, оолдун-даа өзүп келгеш, кандыг болурун амьдыгааштан ык өөредир апаар. Олар демей-ле аңгы өг-бүлелер тудар, ыңдыг төлээде оол, кыс кижиниң чүгүлө бодунуң кылыр ужурлуг чүүлдери турар болгай, ол бүгүгө бистин ажы-төлүвүс өөренир апаар.

Эр кижиниң кол-ла кылыр хүлээлгези — өг-бүлезин башка-рары. Бо хүннерде эр кижилерниң хөй кези ол хүлээлгезинге бергедээшкенинде таваржып турарын Н.Эргептин солунга парлаттыңан “Эрзиг эрлер кайдал?” деп чүүлүндөн номчудувус. Бо авторнуң бижип турары кончуг шын. Эрги, бурун Тывага эр кижиге хүндүткел аажок бедик турганын улуг улус-даа чугаалаар, ном-дептерден-даа номчуп турар болгай бис. Бистин ниитилеливисте езулуг эр болурунун оруу каалама эвес болганы-биле сөөлгү үеде эр улус кочуладып турары ол.

Надежда Эргептин бижээн чүүлүндө өг-бүле айтырыын чугулалап көөр, эр, кыс чон бот-боттарын хүндүлөжир, эр кижини эр аайы-биле, кыс кижини кыс аайы-биле бойдустуң, бурганның чаяп кааны-биле кижизидери шын-дыр. Эр кижиге бурган хүүрек тутсуп каан болгай, а херээжен кижиге тараа үрезини тутсуп бергени база-ла таварылга эвес. Эр кижиниң эрге-ажыын өрү көдүрери, ооң сүлдезин

бедидери — “күрүне политикакызының херээ” дээнин кым чөпсүмес боор. Бурган номналында безин өг-бүлениң кол башкарыкчызы эр кижини болурун айтып каанда, херээжен чон — силерни бурган кайы хире чараш кылдыр чаяп каан-дыр, ону бодап, эр эштериңерни хөлүн эрттир “хирээлеп”, оларны электен-не “чуундуже” шилчиде бербейн, бодунар-биле деңге тудуп, бурган деңгелинде үндүрерин боданар даан. Эр-даа, херээжен-даа кижилер чер кырында дең эргелиг бурганнар-дыр. Херээжен чон хөлүн эрттир кезээлеп, хөөкүй ашактарыңарны “арагачылар, ажыл чоктар, азырадыкчылар” деп кончуп “хемдириңерни” бичии-даа када болза шегледип, оларны өг-бүлениң бурганы кылдыр көрүп, хүндүлөп эгелээр болзуңарза, олардан бурунгу Тываның эр кижилериниң эң эки шынарларының ора-созамын танып, “шынап-ла, эр кижини ынакшылга шынчы, алган эжинге, ажы-төлүңе ынактыр” деп чүвени көрө бээр силер.

Тывада эр кижиниң ортумака назыны 47-ле хар дээрге, хомулданыг-дыр. Ынчанганда эр кижини бодун өрү тыртар, “болдунмасты болдурур дээш бодун кыпсып чурттаар” апаар:

**Ат-алдарын бужаргатпайн,
Ажы-төлүн базындырбайн,
Хомудал чок чурттап каары
Хостуг эрнин**

сорулгазы-ла-дыр!

(А.Арапчор).

Италияга чүс-чүс чылдар бурунгаар чурттап чораан “Декамерон” деп өлүм чок чогаалдың автору Джованни Боккачо мындыг шүлүк бижээн:

**Херээженнер кээргел чок,
Каржы болгаш аастырак,
Ынакшылга шынчы боорга,
Ынак ашаа хөөкүйүнү
Ырмазын сып,**

“хирээлээри” —

Херээженниң эң-не

ынак оюну-дур!

Ол үеде безин Европага ыңдыг херээженнер турган-дыр. Ынчалза-даа ол чурттарга эр кижиниң сүлдези бедик турган дээрзин төөгү бадыткаар болгай. Биске бо хүннерде эң кол чүүл — эр кижини өрү тыртар, ону хүндүлээр, чуртталгазын үнелээр болгаш деткиир. Езулуг кижизиг, эрзиг эрлер ыңчан-на көвүдөп кээринге чигзинип турбас — эрзиг эрлер эңдерлир...

**Борис КАЗЫРЬКПАЙ.
Кызыл хоорай.**

Шынап-ла, дунмавыс Сергейге сумунуң чону чоргаарланып чоруур бис. Ынчангаш чаңгыс чер-чурттугларымыс аңаа ам-даа хөй олча-омактыг болурун күздөдүс.

Чечекмаа САДИ.

Эрзин кожуун.

ОЛАР — ААЛЫМДА,
СУУРУМДА

2004 чылдың январь 17-де № 7 “Шын” солунга “Эрзиг эрлер кайдал?” деп чүүл парлаттыңан. Журналист Надежда Эргепке “четтирдим” деп сөстү сөглөксээн ийик мен.

Өг-бүлеге төрүттүнген оол азы кыс ада-иезинге эптингайралдыг чорукту быжыглап, сеткилдин ынак чоруун каннап, шуткуп чоруур. Аңык аданың чоргааралы олунга, кадайыңа хүннеш кылдыр чырыткыланыр болгай. Эр кижиниң эргеледи кадайыңа эрге-чассыг болган болза, өг-бүле эезинге тергиин-не шаннал болур. А олунга оон артык тайбың-даа, хостуг-даа эзеринге өмөктиг...

Эрзиг эрлер — аалымда. Мен дөрт оолдуг, бир кыстыг мен. Оол уйнуктарым — чеди, а кыс уйнуктарым — дөрт. Тайгатаңдыга-даа чорааш, аалдар кезип-даа чорааш, оолактарымны сагыжымдан ыратпас мен. Адалар апарган оолдарымның хензиг чажындан эр шинчилиг эзерин чедип алган мен. Авам мени чүгө божуп, төрүп каан чоор, ачам мени эр хиндиктиг кылдыр чүгө бодарадып каан чоор? Сарыг чүрбээштиг оолчук шаамдан ачам чүгө ынак болган чоор, а авам чүгө “ынчанмас” деп хире-хире сургап оор чоор?.. Эр кижини эргий бодаар.

Өг-бүлеге теңектенмес оол турбас. “Отка, пашка дүшпес болза, оол уругтун орланы дээре, аксы чыдывас болза, кыс уругтун томааның дээре” деп, мээң төрөл бөлүүм эпти-ле чугаалаар турган. Ада-иемниң хеймер огу бооп өзүп келген үемде теңек-даа мен, ажылдаарым-даа хөлчөк. Ада-иевистиң кижизиткен ачы-буянында чонум аразынче эрзиг эр бооп кирип шыдаан мен.

Эрзиг эрлер — суурумда. Күчүлүг күштүг, хөй язы-сөөктүг эрлерниң коллективи Самагалдайның МТС, РТС база кызыгаарлаттыңан септелге мастерскаязынга болгаш сельхоз-техникага ажылдаар аас-кежиктиг болган мен. Эрзиг эрлерниң аттарын адаар бодай-дыр мен.

Инженер, политолог ийи дээди эртемниг Кара-оол Лопсанович Лапчаа, танкист, тракторист, политолог Чеден Балдарович Дангыт, Александр Тас-оолович Тумат, инженер, суг ажыл-агыйының директору Олег Кузьмич Кунгаа, автоинженерлер Сергей Семенович Максир, Николай Дажыевич Оюн, Олег Седенович Оюн, Сергей Нурсат база Алексей Кунгаа, Николай Куртияков, Олег Ширимел, Алдар-оол Чооду дээш, чолаачылар-ла хөй.

Аңчылар — Доржу Николаевич Меңге, Олег Демчик, ыяш ажыл-агыйында Михаил Бадарчы, Суктар-оол, Каңгы-оол Санчаттар болгаш башкылар Хүлер-оол Манзаевич Уванзай, Владимир Бүдегечи... Эрзиг эрлер — суурумда. Коммерсантылар — Вадим Дүшпүн, Валерий Чалбаевич Белчит, Мирослав Николаевич Балдыржаа... Самагалдай суурда эрзиг эрлерниң чежезин-даа чыскаап болур. Солун арны тускай хемчээлдиг болгай.

Аттарын адааным эрзиг эрлерниң өг-бүле айтыры чедимчелиг шиитпирлеттинген. Эвилең-ээлдек аажы-чаңныг, чазык-хөгүлүг, оюн-баштак кыс

эштерлиг, кадайларлыг чон чорааныгай. Күрүне өг-бүледен үндөзилеттинген, а арбан, суму чондан быжыглаттыңан. Эрзиг эрлерге Самагалдай суму чыгыргазында Сергей Шашкович Чайбарны, Юрий Эртинеевич Чоодуну болгаш Алексей Соянович Кадыг-оолду канчап кирибес боор.

Самагалдай — Кызыл аразыңа хоор чонун аргыштырып келген таксистер бар. Юрий Чайбар, Алексей Коңгу, Сергей Монгуш... дээш, чаа аттарны адап болур ийик. Эрзиг эрлер кандыг-бир маргылдааларга деткикчи болуп, шаңналдарны тыпсып келгенер. Оларның эр соруу, эр сүлдези бедик. Өг-бүлелери (херээженнер) эң-найыралчы болгаш эр эжинге даянгыш, чөлөнгиш бооп чурттап чоруурун бадыткап турар херечи мен. Эрзиг эрлерге бодунуң кошкак уянындан азы чүвени ырадыр көрүп шыдавас болганындан арага-дарыга сундугуп чоруурлар база бар.

“Ат өлүрүнүң орнунга, бот өлгени дээре” деп бедиктен бедик миннишкин бар. Салдынчак азы “Эр кижини өг долгандыр бодаар, кыс кижини ожуң долгандыр бодаар” деп угаадыгы уткан эрлер мээң-биле кады-ла Самагалдайда чурттап турарыңа хараадап-даа, хомудап-даа чоруур мен. Эрзиг эрлерни саваажок, арагачы кадайлар стакан дег бузуп, эдирээ дег эрбениг “ирик-боку” мээ-медерелинге өдүктүрүп арттырыптар боор-дур. Кошкак эрлер өлүп-даа, арагалааш, мангыска-даа демейлежип чорлар. Сен ону көргөн сен, камгалап-даа чораан сен, өңүкү Эрзиг эрлерни херээженнер куду көрүп, сы баспазын дыка-ла күзээр мен.

Рынок! Ажыл тывылбас чорук эрлерни хилинчектеп туруп берди. Бүгү чүве акша-биле холбашкан. Эрзиг эрлерни камгалап алыр дизе, ажыл-биле хандырап апаар. Эрзиг эрлерниң арын-нүүрүн өрү көдүрер дизе, “албан бергүн” кедирер херек. Арбаннарны тургузуп, эрлерге удуртулганы холга тутсуп берзе, чазыг болбас. Сумулар чагырыкчылары, арбан даргалары эр улус кезээнден томуйлаттыңан турза эки деп бодаар мен.

Херээженнер кожуун, суму чагырыкчызы азы депутат болуксаарлар-дыр. Сонгудуп алгаш, кырган-дигенин, аңык-чалызын болгаш уруг-дарыг айтырыгларын уттуптар-дыр. Олар мал, чер ажылдарын шуут билбес боор-дур. Тудуг туттуруп билбес кыс даргалар удуртуп ажылга бодун бараалгадыксаар апарган. Ногаа, картофель болгаш кат-чимис чыып, садар ажылдарже кыс даргалар кичээнгейни угландырабайн келген. Бо дээрге төрөөн суурумда өг-бүле баштыңы — эрзиг эрлерниң чүрөктерин кыйбындадыр оттуруп турары эвес-тир ийин.

Шынап-ла, эрзиг эрлер, кайда силер?

**Моторк ТИРЧИН.
Тес-Хем кожуун.**

ОЛЧА-ОМАКТЫГ БОЛУҢАР

Мөрен сумузунда чурттап олурур Сергей Намдал бо хүннерде беш берүнү узуткап чок кылган. Ол эрткен чылын база-ла алды берүнү өлүрүп, чоннун мал-маганын “дөрт буттук” дайзын-нардан камгалаан кижини.

Сергей кара бичизинден-не тайга үнүп, кат-чимис чыып, аңнаарыңа ынак. Тооруктааш чорупканда, черле хол куруг келбес, шоодай-шоодайы-биле эккээр. Аң аңнааш, ажы-төлүн, өг-бүлезин ол чемгерип чоруур.

Шынап-ла, дунмавыс Сергейге сумунуң чону чоргаарланып чоруур бис. Ынчангаш чаңгыс чер-чурттугларымыс аңаа ам-даа хөй олча-омактыг болурун күздөдүс.

Чечекмаа САДИ.

Эрзин кожуун.

Александр ДАРЖАЙ

БАМ - дан байыр

Хайгааралдар тоожузу

(Уланчызы. Эгези 44 «Шында»).

Хонуктар ынчалдыр-ла чаңгыс аай бооп эртип турган. Бир эртен ол-ла шакта ол-ла черге Муза биле ооң силиг, шевергин ээзи агаарлап келбеди. Агаарлаашкынның шагын шала эртеледир чылдырып алган-дырлар деп бодаан мен. Бир хонган, ийи, үш, дөрт... бүдүн улуг-хүн иштинде көзүлбеди. Ол та канчаарым ол чүве, дүвүрөп эгеледим. "Канчап барган? Аарып-аржаан бе? Чок, чок, чүглө ол эвес. Өске-бир черже, төрелдериниң аразынче көже берген чадавас. Төрели чок кижини турбас-ла болгай" деп бодагылаан мен.

Бир-ле эртен ол шагымда ол-ла черлеп эртип чыдыр мен. Бичи хава мени ээрип, оглаңайнып, чолдак кудуруун чайып, бажым доза, ийи бут кырынга туруп, холдарын сунуп алган тур - Муза дивес силер бе! Мени утпаан! Оон чавызап, ону холга ап алып дээш дап берип чыдырымда:

— Муза! - дээн чидиг үн үндү.

Муза дедир ыдып берди. Көөрүмге, баскетбол шөлүнүң кыдыгында узун сандайда силиг, чараш, ак баштыг херэеженге дөмейи аажок анык кыс олур. Муза ооң хойнунче үнө халыды. Оларның чанынга кылаштап чеде бердим.

— Экии, кызым! - деп, мендидем.

— Экии! - деп харыялады.

— Буруудатпайн көрүңер! Музаның ээзи кайда чоор? - деп, айтырдым.

— Авам бе?.. Канчаарыңар ол? - деп шала сезиктиг айтырды.

Чыс хавакче хөме салган айтырыгга хары дилеп, ыт чок тур мен. Оон орталанып келдим.

— Үргүлчү тос биле он шак аразында шак моолап эртер кижини мен. Аваңар ол үеде манаа Муза-биле агаарлап чоруур чүве. Бо каш хонуктарда көзүлбедилер. Ынчангаш айтырарым ол-дур ийин - деп, харыяладым.

Анык кыс мени шинчилээнзиг көргүлөй-дир. Көөрге, черле топтуг-ла кижини болган боор мен, ооң шырайындан каразыгның хөлегези арлы берди ышкыш, карактары менче чылыг, чымчак көрдү.

— Бо Музадан кезек дыштанып алзын дээш, Сочиже уждупкан болгай бис. Ам ол Кара далайның эриинде пляжта чыдыр болгай аан, акый. Моозун дээрге, чаш уругтулаштыр ажаар кижини болгай. Дүүн долгап турду, Музаны сакты бердим дээр чорду. Муза бистиинге турган, үргүлчү-ле сыйылаар, эжик дырбаар, дашкаар чүткүүр-дүр. Ындыг боорга, өөрөнгөн черинге кээп агаарладып эгеледим - деп, анык кыс эгени аарак чугаалай-дыр.

— Ындыг турган чүл? Мен дээрге, соора бодап... Муза биле аваңарның бот-бодунга ынаа кончуг чорду ийин. Оларның аразынга атпаңадыр баскан чаш үрөн болза, оон-даа чараш кестур турган ийик деп бодаан мен - деп ол та чүм ыйнаан, дораан эгени хона бергеш, анык кыстың арнынче буруузунуп көре кааптарымга, карактарың херли берген.

Анык кыстың арны чуларланчак болган. Оон иштимде бир чыл ашса, маңаа силиг, шевергин херэеженниң чууза тергежигешке бичи уйнуун чайгап, Музаның эдертипкеш, агаарларын көөр-ле кижини мен деп өөрүшкүлүг бодай каапкан мен.

Ол душта херим даштынды машина медээлээн. Анык кыс Музаны куспактап-каш:

— Байырлыг! - дээш чорупту.

Машина - чап-чаа даштыгы машина болган. Бодавжы, чаа тывалар ыйнаан деп бодап каан мен. Сочиже авазын дыштандырып чорудуптарын бодаарга, балдыры дыңзыг-ла турган-дыр ийин. Кара элдеп, анык кыстың соонче ада кижиниң улуг чоргааралы-биле көрүп турдум.

3. "Көк баштыг акый чорду!"

Кызылда кудумчу бүрүзүндө деп болур апарган боор, садыг-саймааның эңдерилгени аажок. Шагдагы дег, ховар барааннар кээрге, хондур-дүндүр ээлчегте турбас. Ховар, аар өртектиг, бедик шынарлыг эт-херекселдин ээзи болуксааш, ол-бо

даргага "аът-сарлык" (коньяк) мундур-бастаан, көдээде төрелдеринден молдурга соктуруп алгаш, ооң эьдин коржаага-даа дужаап чытпас сен. Акшаң-на бар болза, чындыннадып мунар даштыгы машинага чедир туралаан чүвениң садып ап болур сен. Бараан дээрге Улуг-Хемнин эриин дургаар чаптыла берген сай дег, төктүп чыдар чүве ышкыжыл. Эх, анык шаам шагда-ла эрте берген, күжүр акыңның күжү шүглүп эгелээн, акшаның эңдере чаза ажылдап алып аргазы чок апарган болбазыкпе. Чүгле каш пенсияның ачызы-биле бора-бүдүн чурттап олурар. Амгы үениң мунар-биле санажыр барааннарын анаа чанындан бараадап көөрдөн башка... Пенсиякер кижиде чүү боор.

Чеже-даа өртектөр улуг болза, кижиниң амыдыралы магазинден дыка-ла хамаарылгалыг. Театрга чаа ши, концертти көрбейн барып болур сен. Анык шаамда театрлар шаанче театрлап каапкан мен. Харын, чылдың ужу-бажында бир-ийи катап баргылаар-ла мен. Улустуң артизи Хертек Ширин-оолга чоокта чаа ужурашкан мен. Театр чанынга доктаамга таварышкан мен, мени эдертип алгаш, театрда чалалга бижип берген. Ооң буяны-биле бо чылын бир театрладым. Ынчан бир хей-аът кирип, чалыткаан мен...

А бо садыг-саймаа деп чүөөнер кижини чуртталгазының барык чартык кезиин алгаш баар чүве бо. Чартык-даа эвес, хөөредип чугаалаар болза, көвей кезиин. Суму садындан борбак даш чигир садып чип чоруур чашкы шаамдан хоорай садындан колбаса садып чип чоруур үемге чедир чеже садыгы мээң карактарыма шокараңайнып эртпээн чүве дээр. Оларның санын кижини сактып ап чоруур эвес, арын-шырайлары-даа уттундуруп, сагыштан балалып калыр чүве-ле чораан.

Садып алыкчы биле садыгынның аразында харылзааны бараан тудуп турар. Ол чокка оларның аразынга кандыг-даа харылзаа турбас. Бараан дээрге хемнин ийи эриин тудуштуруп турар көвүрүг-биле дөмей. Ындыг-даа бол, бо денелгениң быжыг бадыткалдынын орта-даа билбес мен, анаа-ла чижеглей чугаалаарым ол. Ойт, чугаам мырыңай узап, суугап чоруп берди, сактырымга, кижини илип алып чүве чок-даа апарды ышкыш.

Бажында өг-бүлениң амыдырал хандырылганынын айтырыглары мен шийтирлеп турар мен. Бо ажылды күрүне чергези-биле база тайылбырлап болур чүве болду. Өг-бүле дээрге күрүнениң эңне бичиилеткен хевирин болур чүве бо. Көрүп көр даан, Чазак-даа Даргазының, хоорай-даа чагырыкчызынын амыдырал хандырылганынын талазы-биле оралакчылары бар болур-дур. Өг-бүледе мээң эрге-хүлээлгелеримниң эң кол талазы ол хүндүлүг оралакчы даргаларның кылып чорудуп турар ажыл-чорудулгазындан дудак чок харысалгалыг ийин. Мээң ажыл-чорудулгам чүгле садыг-биле чарыгдалдарын (изиг-соок суг, чылыдыл-га, электрин, оон-даа ыңай) мен харылап турар мен.

О, сен мени шала-ла кыжырымак сеткил-биле дыңнап тур ышкыш сен. Таптыг бодаар болза, рынок деп шапкын хемнин дүргөктөлгөн чалгыгларынын аразынга эштип өөрени бергеннерниң бирээзи мен болдур мен ийин. Өйлөп-өйлөп. "Центр Азия" солунуң арыннарынга бажың-балгат өртөөн төлөп чадааш, өрөлени берген кижилерниң даңзынын чыскаалдыр парлаптар-ла болгай. Күжүр акыңның ат-сывы ында бар-дыр бе, шүүштүрүп көрөм. Чок-ла болгай. Төлээр чүвени өй-шаанда төлөп ап турар болза, чүге өрөленир чүвөл.

Кижилерниң ат-сывын даңзылааш, чеже акша өрөлиин саналдыр чарлап турарын чамдык кижилер дыка деткир болур чораан. А өре дээрге, мунар-биле санажыр болгай. Хөөкүйнү ындында-ла калбартыр чыдыпкан кижини ооң кырындан хөйге көзүлдүр улдай бээрге, болур бе. Оларның көвей кезини өш-биле төлөвейн турар болгай. Ол дээрге кара даңзы деп чүве-дир. Ындыг-даа бол, өрө-шире тараан херээ чок. Мен-не ынчаар

билип чоруур мен.

Ам база-ла ескээр бардым бе? Чок, оол, бо чуртталгада болуп турар бүгү чүве шуптузу тудуш харылзаалыг. Ынчангаш амыдырал-чуртталгамның чамдыгы апарган, алчып-бержип турар садыгжыларым дугайында чугаалап көрейн.

Садыгжыларны улустуң чартык кезини чазый-чилби, алыксак-чиксек, кончаа сүрер кижилер деп санап чоруур. Аш-чем дензилээнде, чедир дензилевес, хензиг-ле, бир-ийи грамм-даа ажа бээрге, ону ыяп-ла адаан килиңге чедир бадырза-бадырза, ыяп-ла каш граммны чедир бербейн баар. Бис ону эскербес-даа бис. Херек кырында артыкшылы азы дудагдал чаңгыс граммдан эгелээр чүве-дир ийин.

Бо доктаамны дургаар тургулапкан лаңгы-ларектарның мырыңай дап-дал ортузундазын көрүп тур сен бе? Ийе-ийе, ол. Мен оон үргүлчү садыгланым турдум. Ооң садыгжызынга доктаамал кээп турар кижини мен, кызым, мээң арным таптыг көрүп, сактып ал деп чугаалаар магазинче чугаалап турган мен. Ийе, ийе, силерни хөлчөк эки сактып алган мен деп оожургадыр турду.

"Ынчангың бажын ыт чизин" деп чүвени ылап-ла көрдүм.

Мынчанган чүве болбазыкпе. Хоорай-га аай-дедир чоруктар кылып чоруп тургаш, орайтаан мен. Хоорайның бир ужундан өске ужундан чоруп турдунда, үе-шак дээрге, сыялаар, элезин дег агар чүве болбазыкпе. Дачамда ногаа-чимизимниң суггады шала саадай берген. Далажырым-даа аттыг. Бо садыг бо-дур ийин. Оон садыгланым алган мен. Садыгжы мээң акшамны алгаш, чигир-дусту, кофени, чуурганы, макаронну баарымга салып бээри билек, дача автобузу чедип келген. Ол сөөлгү рейс болдур ийин. Олче далашкыш, ыя ол аразында садып алган бараанарым уттуд каапкаш, автобусче кире халыдым. Автобус-даа шимчеп чорупкан.

Көвүрүг кырынга мини хонуп кээп-тир мен. Чүктөп чоруур барбамны ажыткан - чүү-даа чок. Кончуг катканың, садыгнын баартаанда каапкан болдум. Ам дедир чоруур аргажок. Садыгжы уруг мени сактыр-ла болгай, бир-ле азыгда бөле салып-ла кагды ыйнаан деп бодаан мен. Даарта эртелеп барып ап албас ийикле деп бодумну оожургадым. Чечектер биле ногаа аймаа сугтарып кааш, удуп чыдып алдым.

Эртенинде ачы-буянын, сагыш човаачал садыгжы кызымга хол куруг канчап баар боор дээш, чечектерниң эңне чараш, шевергиннерин шилип тургаш, чулуп алдым. Чечекти каасталга-шимелде кылдыр өстүреринден аңгыда, оларны кижилерни өөртүр дээш өргүп сунар боор-ла чүве болгай. Чечекке ынак эвес кыс кижини кайда боор. Садыгжы кыс эрткен дүне орта уйгу-даа удуваан болгай аан, автобусче далашкыш, садып алган бараанарын уттуп каапкан акыйның халак-тилээ та кайы хире чүве деп сагыш човап-ла хонган боор. Ынчангаш аңаа өөрүп четтиргеним илередип, аңаа сеткил-сагыжымның арындыан ооң биче сеткилинге, сагыш човаачалынга хүндүткелдин демдээ кылдыр чечектерни өргүп сунар бодаан мен. Садыгынның көзөнээнге суглуг савага сун-ла алгай. Көзөнөкте чараш чечек көргөн улус оон албан-на садыгланым болгай. Чараш чүүлдүң, эң ылаңгы чечектерниң уяралдыг сорунзазы чүден артык күштүг болур, сеткил-сагыш боду чайгаар секпереп, хей-аът кире бээр чүве.

Автобустан дүшкөн дораан-на чадаг кижилер эртер шокар шыялыг кудумчу белдиринче барбайн, дорт-ла аргып шуушкан машиналар аразы-биле боодал чечээмни мурнумга көзүлдүр тудуп алгаш, чүгүрүптүм. Ол-бо таладан эрткен машиналар чоруун оожумнадып, доктаай дүжүп, мени эрттирип тур.

— Ынакшааның караа көзүлбес! - деп, бир чолоачы каттыра-каттыра алгыра-дыр.

Мен ону-даа херекке албаан мен. Ам бодаарымга, улус караанга дыка-ла элдептиг көзүлгөн ышкыш мен. Бажында ак хар дүшкөн, холунда айыраң-каас чечек туткан акый берген ашак кижини

адак-бышкааның чииги аттыг, анык оолдарзыг, машина-балгат адаанче кире бээринден кортпас, чырык өртемчөйдө чечектен аңгы, анык кыстан аңгы, чүгү-даа уттупкан, чүгүрүп бар чыдар. Ындыг кижини ынакшаан дивейн канчаар! Мен хөөкүйнүң ынакшылы, анык кыс дугайында ындынналып, сырынналып чоруур шаам шагда-ла эрте берген кижини-ле болгай мен. Машина адаанче кирбээним - чечектеримниң ачы-буяны болган-дыр ийин. Чараш-каасты сагланадыр тудуп алгаш чүгүргөн кижиге орукту чайлап берип, хүндүткелди-биле эрттирип турганы ол-дур.

Садып алган бараанарым адып каапкан садыгынның ажык көзөнээндө боодал чечээм садыгжыке сундум.

— Чечек, кызым!

— Чүү дээш! - деп каттыра-дыр.

— Чүү дээш! Сагыжыңның агы дээш.

Дүүнүгү бараанарым ап бээит, кызым - деп, хөглүүм аажок диледим.

— Кандыг? Кажан! Кажарлава, ашак! - деп алгырды.

Бажымче моң докпак-биле кактырып-кан чүве дег, аксым азады берген тур мен.

— Дүүн кежээ автобусче далашкыш, уттуп алган чүүлдерим аан. Сагын, кызым! Хүннүң-не улус садып алган бараанарын уттуп каап турар эвес! - деп, үнүм шала дыңзыттым.

— Менээзиредир ижип алгаш, ынчап турба! Сергеп ал. Чечектерин ап ал, ашак! Бар-бар, шагдаа кыйгырыптар мен, шоруң эвеспе! - деп кыжангыш, көзөнээ хаапкаш, көжеге артынче ажытталып кире берди.

Көзөнөкти соктаан. Сураг. Кылыктанып турарым-даа аажок. "Мээң бараанарым бузуруп чип алгаш, чара семириниң мөн-не көрейн" - деп иштимде хөлчөк мен ийин.

Доктаамда улус олурар калбак, узун сандайның кыдыгында тургузуп каан, бок октаар ишкир ак шой саваже чечектеримни бир удаа кирип октаптар частым. Хүн хөөрөп, изидип кел чыткан. Кайнаар-даа баар аайын тыппайн, теректер хөлегезинде тарымал тоорук саткан кадайның чанынга хүн караандан дезип туруп алдым.

Эрткен-дүшкөн улус кайгап, холумда чечээм көзүлдүр тудуп алган тур мен. Ол чоок-кавыны эргий көрдүм, чаңгыс-даа таныыр кижим көзүлбеди. Иштимде садыгжы уругнуң кара сагыштын, чазый-чилбизин кайгап боданып тур мен. Өске садыглардан катап садыгланым алгаш, дедир дачаже чоруурун шийтирлеп алгаш, дап берип чыдырымда, бир анык оол маңап келди.

— Кашка садып тур силер? - деп айтыра-дыр.

Аайын тыппайн, оолдуң арнынче алаң кайгап тур мен.

— Чечээңерни кашка садып тур силер? - деп катап айтырды.

Ам-на билип кагдым. Күжүр мени чечек садып турар-дыр деп бодааны ол ышкыжыл. Сербээ одунган, уйгузу ам-даа хевээр кижини дег:

— А-а, чечек бе?.. Ап ал - деп, хөөнүг-хөөнчөк чугааладым.

— Кажыл?

— Каш-даа эвес. Анаа ап ал - дээш, чечээмни олче сундум.

— Чок-чок! Ынчаарга болбас, акый! - дээш, чечекти бир холу-биле алгаш, хөйлеңимниң карманынче акшаларны шылырт кылдыр кирип супкаш, маңап чоруй барды.

Мен оолдуң соондан көрүп туруп кагдым. Ынаар өрүлдүр теректер аразындан чаражы аажок анык кыс үнүп келди. Оол чечээм кыска тутсу каапкаш, куспаптай аарак чедип алгаш, кудумчуну өрү базыпты. Оларның соондан барааны көзүлбейн баргыжеге чедир кайгап турдум. "Ак сагыжым-биле акша-даа дээш эвес берген мен, уругларым! Аас-кежиктиг-ле болуп көрүңер!" деп аныктарны иштимде йөрээп тур мен...

(Уланчылыг).

"Амырга"

ХӨӨМЕЙ ҮРҮҢҮҢ БАШКЫЗЫ

Кызылдың №9 экология-гуманитарлыг гимназиясында хөөмей, сыгыт, каргыраа, кожамыктар ырладыш өөредир "Амырга" бөлгүмүн организастан апжыткан. Ооң удуртукчузу Тыва Республиканың алдарлыг артизи Борис Чолдак-Хунаевич Монгуш болган.

Бо алдарлыг артисти, оон чаңгыс чер-чурттуу болгаш, бичизинден тура билер, оон элээди тургаш-ла, Ийме суурнуң көдээ клувунга сыгыртып хөөмейлеп турганын билер кижилер мен. Ол угундан талантылыг, адазы Чолдак-Хунаевич Чымбаевични дөзөөн, ол сыгыртып хөөмейлей бээрге, Улаан-Бура сын-майнар барган ышкаш боор чүве-ле болгай.

Ынчан коммунисттик партия үезинде суур, кожуун, республика чергелиг уран чүүл фестивалдары чылдың болур чүве. Бир катап Чөөн-Хемчик кожуунуң Ийме суурда кайгамчык хөөмейлээр оол Борис Монгушту ук суурнуң чонунуң дилээн езугаар улуг улус аразына фестивалга кириштирерин ынчангы Тыва АССР-ниң культура яамызының сайыды Матпа Самбуевич Хомушк тускай айтышкын берген турган. Ону күөсөдип, Чадаананан бир төлээ Бористи алыр дээш Иймеге чеде берген. Ында ол чок, Сесегеде хову бригаданында ажылдап турар болган. Төлээ черле кызымак кижилер болган, оон ынчангы шудургу чүткүлү Бористин салым-чолунга улуг рольду ойнааны чугаажок. Ийме суурдан 20 км ырак Сесегениң хову бригаданының девискээринге халдып келгеш, чер чарып турган тракторну тургузарын дилээн. Трактордан арны-бажы мат кара үс-чар, идик-хеви соляркага борашкан, мырынай анык оон үнүп келген.

Төлээ эндеэвезин:

— Борис бо бе? — деп орук баштап келген кижиден айтырган.

— Ол-ла-дыр — деп, оозу харыялаан.

— Ындыг болза, Борис, сен Кызыл кирип, фестивалга киржир кижилер сен. Мен совхоз директоруна учураштым, сени чөпшээрэдип алдым — дээн.

— Мен тракторум тургузуп каайн — дээш, оозу тракторуна олурдукаш, сарайга халдып кирген. Оон ону машинага олуртуп алгаш, Чадаанага эккелген. Эртенинде Кызылга фестиваль эгелээн. Аңаа Борис Монгуш киришкеш, бирги черни алгаш, ол-ла хөвээр найысылалга артистеп артып калган.

Бир катап Борис Чолдак-Хунаевич бөлгүмүңе оолдар ши-

лип ап турда, чеде бердим. Бичии оолдарның аразында кандыг-даа кижилер бар болду. Оларның чүгле экилерин шилиир апаар.

— Хөрек ыры өөредир берге бе, Борис Чолдак-Хунаевич? — деп, оон айтырдым.

— Ындыг-ла амыр эвес. Хөөмейлеп, сыгыртып, аргалыг-ла болза, бичизинде-ле өөренип алыр болза эки. Боостая-биле хуннун-не ажылдар апаар. Ынчанмас болза, ол быжыг чаңчыл албайн, ара доктаап болур. Бичии оолдарның аразында күш-биле хөөмейлээрлер турар. Ынчаар эмин эрттир албадар болза, боостая үрелип болур. Ынчангаш албадал чок кылдыр сыгыртырын өөредир, боостаяны камнап, соокта, чылыгды кандыг чүүлдерни ижерин, чирин сүмелээр апаар. Маңаа кол-ла чүүл — сургуулдуң кызымак чоруу — деп, ол чугаазын доосту.

Шак ынчаар 13 кижиден тургустунган "Амырга" ансамбли 2001 чылда тургустунган. Оларның бирги бөлүү бо чылын школана доозуп, бирги салгалын үндүрер. Бо бөлгүмнү дооскан ийи оол амгы хуннерде Кызылдың уран чүүл школазында өөренип турар.

— Оларның сыгыртырын сактып ор мен. Сесегениң делгем ховулары, ында ушкан эзир, шапкын Улуг-Хемниң даажы динчалып келир-дир — деп, ол меңээ чугаалап орду. Ам "Амырганың" ийги салгалын 8-9 класстың өөреникчилеринден 11 кижини чыып алган. Бо дөргүлүг бөлгүмнөр тыва чоннуң национал культуразын сайырадырынга улуг үлүүн кириер дээрзинге бүзүрээр мен.

Хөөмейлеп сыгыртырда, оон күөсөдикчи ховунга кандыг-бир хөгжүм хөресели тудуп алгаш, ону үдээри эргежок чугула. Ындыг деткимче кылдыр бо школа-гимназияда хылдыг хөгжүм оркестрин тургусканы дыка эки болган. Ону дуржулгалыг артист Чечек Дажыевна Монгуш удуртуп турар. Ында 36 өөреникчи чадаган, чанзы, хомус болгаш өске-даа хөгжүм хөреселдеринде ойнап турар. Каргыраалаар, хөөмейлээр, сыгыртыр оолдар хылдыг бир хөгжүм хөреселинге ыяап ойнаар апаар. Гимназияда хөгжүм хөресели чедишпес,

ында бар эрги хөреселдерни Борис Чолдак-Хунаевич боду септеп, өске черден тыптынып ап-даа турар. Сургуулдар бо бөлгүмге колдуунда бедик, чавыс үннер-биле сыгыртырынга, борбаңнадырынга, оожум, таваар сыгыртырынга, хову, даг каргыраазы дээш, оон-даа өске хөй хөвирлерге өөренип ап турар.

2002 чылда Чөөн-Хемчиктин Чадаанага "Устүү-Хүрээ" деп хөгжүм фестивалына ук бөлүктүң өөреникчилери бир-ле дугаар киришкеш, улуг макталды, келир үенин артистери деп үнелди алган. Ол хунден эгелээш, "Амырга" бөлүүнүң кежигүннериниң хөй-ады көдүрүлгөн. Кызылга болган "Роза ветров" деп делегей чергелиг мөөрейге киришкеш, Эрик Сарыглар, Шончалай Монгуш, Айдыс Монгуш, Аяс Куулар, Доржу Салчак, Темир Лудуп олар тускай дипломнарны чаалап алганнар. Борис Чолдак-Хунаевичиниң өөреникчилери сыгыт, хөөмейниң төөгүзүңче ханыйлай көрүп, Дакпай Чалаламович Монгуштуң, Манчакай Сат, Ак-оол Кара-Сал, Маржымал Ондар оларның канчаар сыгыртып, хөөмейлеп чораанын билерлер. Башкызы оларны ынчаар өөредип каан. Чылдың-на республикага болуп эртип турар "Сарадак" деп хөөмейжилер мөөрейинге бо чылын оон өөреникчилеринден Айдыс Монгуш биле Эрик Сарыглар эң тергинер болган. "Фестивалдың ынаныштары" шанналга "Амырганың" шупту кежигүннери төлептиг болган. Оон ыңай Крымның Саки хоорайга болуп эрткен Бүгү-деледей фестивалына лауреатар, "Роза ветров" деп фестивалга мөңгүн шанналды, 2003 чылдың ноябрь 3-5 хуннеринде Хакасияның Абакан хоорайга болуп эрткен "Час-Ханат" деп улусчу талантыларның фестивалына "Амыргажылар" "Гран-при" шанналдың эдилекчилери болган.

Талантылыг хөөмей башкызы Борис Чолдак-Хунаевич ук чедишкиннерге доктаавайн, өөреникчилериниң уран-мергежилерин улам бедидип, Москва хоорайга уругларга чылдың-на болуп эртип турар "Эртенги сылдыс" деп теле-дамчыдылга мөөрейге киришкен болза деп күзеп чоруур. Бир эвес акша-төгерики-биле дузалаар чүве болза, "Амырга" ансамбль аңаа ыяап эң төлептиг черни элээр дээрзи черле илден.

Алдын-оол ОНДАР,
хоочун башкы.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистин эргим, ынак ачавыс, Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы, Россия Федерациязының Улус өөредилгезиниң тергини, Россия чергелиг "Чылдың директору" аттын үш дакпыр эдилекчизи, Тыва Республиканың Улуг Хуралының бирги чыгызының депутаты, Улуг-Хем кожуунуң Төлээлекчилер хуралының депутаты, Торгалыг ортумак школазының директору, 4 оолдун ынак адазы, 4 кыстың, 1 оолдун эргим ынак кырган-ачазы **Май-оол Садарович ЧУДАН-ООЛ** амыдыралының сөөлгү минутазына чедир ажыл-агыйын бүдүрүп чорааш, озал-ондакка таварышкаш, элекке мөчээ.

Биске таварышкан эгиттимес чидиргени бол-

гаш ажыг-шүжүүвүстү денге үлежип, моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирген Тыва Республиканың Нийти болгаш профессионал өөредилге яамызына, ТКУ-нуң башкылары болгаш ректору Н.Г.Дубровскийге, Тыва Республиканың прокуратура органның ажылдакчыларына, Улуг-Хем кожуун чагыргазына, өөредилге килдизинге, Улуг-Хем кожуунуң Төлээлекчилер хуралына, кожуунуң школалар директорларына, башкыларына, Торгалыг суму чагыргазына, школа, садик, эмнелге коллективтеринге, өөреникчилеринге, кудаларымыска, төрөл-дөргүл хадумавыска, эш-өөрүвүске сеткиливис ханызындан четтиргенивисти илереттис.

Өөнүң ээзи, оолдары.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮЦЕР-БИЛЕ

Бистин эргим акымыс Санчай-оол Шожал-Доржуевич ООРЖАК бо хуннерде бодунуң мугур юбилейин демделеп эрттирип турар. Ол барык 40 чылдарның дургузунда аңгы-аңгы школаларга башкылап, школа директорлап ажилдап келген. Күш-ажылдың хоочуну. Амгы үеде Чыраа-Бажы ортумак школазында математика башкызы. Шаандан тура уран чүүлге, ылаңгыя ырлаарына дыка ынак. Хостуг хүрештин хоочуннарының бирээзи. Бодунуң ынак оюну — шыдыраа.

Ынак акымыска юбилейин таварыштыр байыр чедирбишаан, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти, узун назынны, бедик хөй-аытты, кол-ла чүве — кадыкшылды сеткиливис ханызындан күзевышаан, черге чедир мөгөйдивис.

Мөрөнде думмазы **Маадыр**, кенни **Чечек**, оолдары **Буян**, **Чойган**, **Илья**, **Сүт-Хөлде** уруглары **Омак**, **Дарый**.

Өвүр кожуунуң Хандагайты ортумак школазын 2002 чылдың июнь 13-те доосканының дугайында **Айдын Викторович КЫРГЫСКА** тывыскан А № 8409258 аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Корум-чурум камгалалында

ЭКИЖИДЕР ДЕП ТҮҢНЭЭН

ТР-ниң Чазаанга болган хуралга иштики хөреселер сайыды Сергей Арениниң дыңнатканы езугаар, январь — февраль айларда Тывага 800 ажыг, а март 6-дан 8-ке чедир 59 кем-хөрек үүлгедишкиннери бүрүткеттинген бооп турар. Кем-хөрек үүлгедишкиннериниң көвей кезин ажыл чок хамаатылар кылып турар. Кадыкшылга өлүмнүг аар хораны кара өжегээр чедирер таварышталарның болгаш өлүмнүг орук айыл халаттарының саны өзүп турар.

Республиканың ИХЯ-ның медээзин езугаар, эң хөй кем-хөрек үүлгедишкиннери Кы-

зыл, Ак-Довурак хоорайларда база Танды, Чөөн-Хемчик, Кызыл, Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Эрзин кожууннарында бүрүткеттинген. Хуралга үстүнде айыттынган кожууннарның чагырга даргаларының багай ажылын демделээн. Корум-чурум үрээшкиннерин болдурбас сорулга-биле хөй-ниитиниң айыл чок чоруун камгалаар ажылче кожууннарның чагыргазындан төлээлери, ямылар болгаш ведомстволар удуртукчуларын хаара туткаш, кожууннарның ИХК-лериниң ажыл-чорудулгазын экижидер деп шийтпирлээн.

ИХЯ-ның парлалга албаны.

МИНА ТЫВЫЛГАН

Март 11-де "01" телефонче К. деп хамаатыдан "Кызылдың 3 дугаар гаражтар ниитилелиниң 6-гы одуруунуң чанында хар кырында минага дөмей чүүл бар" деп, медээ келген.

Кады ажылдажылга планы езугаар частыр бүдүмел тывылган черге ТР-ниң ОБЯ-зының, Кызыл хоорайның ХК болгаш ОБ эргелелиниң, ТР-ниң ИХЯ-ның, Кызылдың ИХК-зының, РФ-тин ТР-де Федералдыг айыыл чок чоруктуң эргелелиниң оперативтик бөлүктери, Кызыл хоорайның прокуратуразының истекчилери, дүрген дуза бригадасы, ТР-ниң инженер-сапер бөлүү база ОШАЧКИ-ниң 2 экипажы үнүпкен.

Мина тывылган черни олар

бүзээлеп алгаш, оон 82 калибрниң, чазылдырыкчылыг дайынчы минометка удур миназын тып алганнар. Частыр техника талазы-биле ажылдакчылар чазылдырыкчыны миназын корпузундан адырып каапкан.

Өлгөн болгаш балыгланган кижилер чок РФ-тин Айыыл чок чоруунуң Федералдыг албанының ТР-де эргелелиниң, ТР-ниң ИХЯ-ның болгаш прокуратураның истелге бригадалары бо талазы-биле ажылдарны кылып эгелей берген.

ОБЯ-ның парлалга бөлүү.

2004 чылда көжүп чоруур флюорографтиг тургузуглар-биле Тыва Республиканың көдээде чурттакчы чонунуң флюорографтыг шинчилгезиниң ГРАФИГИ

Кожууннар	Чоруур үези	Тургузугларның саны
1. Тожу	26.1-08.02.04 ч.	2
2. Танды	16.02-29.02.04 ч.	5
3. Эрзин	09.03-21.03.04 ч.	5
4. Тес-Хем	09.03-21.03.04 ч.	5
5. Сүт-Хөл	29.03-16.04.04 ч.	5
6. Чөөн-Хемчик	29.03-16.04.04 ч.	5
7. Бий-Хем	11.05-23.05.04 ч.	2
8. Кызыл	30.08-12.09.04 ч.	5
9. Бай-Тайга	20.09-10.10.04 ч.	5
10. Барыш-Хемчик	20.09-10.10.04 ч.	5
11. Улуг-Хем	18.10-31.10.04 ч.	5
12. Чаа-Хөл	18.10-31.10.04 ч.	5

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,

Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИДИСТЕР: нийтиел-политиктиг килдиз — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдизтери — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 10002. Чагыг 37.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чөпсөктериниң талазы-биле хоойлужулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. Индекс 10002; 10003. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барыш болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыялаар.